

TKO JE IZGRADIO VELIKI SUHOZID NA ISTOKU BUKOVICE?

WHO BUILT THE BIG DRYSTONE WALL IN THE EAST OF BUKOVICA?

Šime Vrkić
Hrvatskog sabora 49
HR-23000 Zadar
vrkic.sime@gmail.com

UDK / UDC:
693.15:623(398 Ilirik)“652“
doi: 10.15291/misc.1366

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljeno / Received: 1. XII. 2016.

Abstract

U radu se predstavlja otkriće velikog suhozida čiji se ostatci nalaze na području selâ Ervenik, Mokro Polje i Radučić u Bukovici. Ostatci suhozida uočeni su pregledom zračnih i satelitskih snimaka, nakon kojih su provedeni ograničeni terenski pregledi kojima je do sada potvrđeno njegovo postojanje u dužini od 9 km. Po svemu sudeći, suhozid je bio dug oko 14 km te se kontinuirano protezao od padina jugoistočnog Velebita na desnoj strani rijeke Zrmanje do kanjona rijeke Krke. Suhozid je većim dijelom izgrađen na istočnim padinama raznih uzvišenja, što upućuje na njegov vojno-obrambeni karakter. Autor iznosi pretpostavku da je veliki suhozid izgrađen u 1. st. pr. Kr.,

s ciljem nadzora liburnskog graničnog područja i sprječavanja mogućih pljačkaških ili osvajačkih pohoda pripadnika delmatskog saveza na područje Bukovice i Ravnih Kotara.

KLJUČNE RIJEČI: suhozid; liburnsko-delmatski sukob; Krka; Zrmanja; Ervenik; Mokro Polje; Radučić.

Abstract

This paper presents the discovery of the big drystone wall the remains of which are located in the area of the villages of Ervenik, Mokro Polje and Radučić in Bukovica. The remains of the drystone wall were noticed on aerial photos and satellite images. Field surveys of limited scope have been conducted confirming its existence in length of 9 km so far. In all likelihood the wall measured about 14 km in length and it spread continuously from the slopes of south-eastern Velebit on the right bank of the Zrmanja River to the canyon of the Krka River. The drystone wall was built for the most part on the eastern slopes on various elevations, indicating to its military-defensive character. The author assumes that the big drystone wall was built in the 1st century BC with aims of surveillance of the Liburnian border area and prevention of possible plunders or invasions of the members of the Delmataan alliance of Bukovica and Ravni Kotari.

KEYWORDS: drystone wall; Liburnian-Delmataan conflict; Krka; Zrmanja; Ervenik; Mokro Polje; Radučić.

1. UVOD

Pišući skromne priloge o predrimskim i rimskim arheološkim nalazištima u Bukovici, pokazalo se nezaobilaznim citirati radove profesora Slobodana Čače, koji je u svom bogatom znanstvenom radu posvetio pažnju i tomu slabo poznatom i zanemarenom području, na taj način davši smjernice za mnoga buduća istraživanja. To je posebno došlo do izražaja prilikom pisanja ovoga rada, u kojemu su otkriveni arheološki ostatci interpretirani i smješteni u određeni povijesni kontekst, ponajviše zahvaljujući zapažanjima koja je profesor S. Čače iznio u svojim radovima. Zbog toga mi je osobita čast što ovaj rad mogu posvetiti cijenjenom profesoru kojega, osim kao iznimnog povjesničara, posebno cijenim zbog izuzetnog ljudskog odnosa prema svima onima koji su imali čast biti njegovi studenti.

Tijekom 2012. god. pregledavao sam satelitske snimke internetskog servisa Google Earth s područja selâ Ervenik i Mokro Polje u Bukovici, na kojima sam uočio nekoliko kilometara duge kamene strukture koje su se protezale na lijevoj i desnoj strani rijeke Zrmanje. Na osnovi analize snimaka moglo se pretpostaviti da se radi o starijim suhozidnim strukturama, čiji je položaj na istočnim padinama različitih uzvišenja upućivao na njihov vojno-obrambeni karakter. Ipak, veliku je sumnju izazivala činjenica što ovako značajni ostatci do tada nisu bili zabilježeni u stručnoj literaturi, pogotovo jer nije riječ o arheološki nepoznatom području.¹

Početak 2014. god. analizirao sam zračne i satelitske snimke s područja sela Radučić, na kojima sam, između ostaloga, uočio i izduženu kamenu strukturu koja je donekle nalikovala ostatcima

¹ Prve arheološke lokalitete na području Ervenika zabilježio je konzervator Josip Alačević u svom popisu starina sa šireg benkovačkog područja (J. ALAČEVIĆ 1880: 88–89). Desetak lokaliteta na području Ervenika i Mokro Polje zabilježio je fra Lujo Marun u svojim *Starinarskim dnevnicima* (L. MARUN 1998: 98, 113, 115, 151, 190, 236 i dr.). On je na više lokaliteta izveo probna iskopavanja, a u suradnji sa stručnjacima Mihovilom Abramićem i Eynarom Dyggveom proveo je nekoliko značajnijih arheoloških iskopavanja na području Mokro Polje (V. DELONGA 1984: 259–283). Tijekom 1932. god. na kninskom je području boravio mladi njemački arheolog Werner Buttler koji je obišao i opisao veći broj gradina na području Mokro Polje i Ervenika (W. BUTTLER 1933: 183–198). Neobično je da ni on nije zabilježio postojanje velikog suhozida, iako je boraveći na gradini Veliki Oštrik zasigurno bio u prilici uočiti njegove ostatke.

1. INTRODUCTION

While writing modest contributions about pre-Roman and Roman archaeological sites in Bukovica, papers by professor Slobodan Čače proved to be indispensable reference. In his fertile scientific work he paid attention to this poorly known and neglected area, providing in that way guidelines for future research which I have witnessed while writing this paper in which uncovered archaeological evidence was interpreted and integrated into a certain historical context, primarily owing to insights presented by professor S. Čače in his works. Therefore it is my honor that I can dedicate this work to the esteemed professor for whom I feel deep respect not only as an exceptional historian but also as a professor who had a unique respectful attitude to all those who had the privilege to be his students.

In 2012 while reviewing the satellite images from the Google Earth internet service of the areas of the villages of Ervenik and Mokro Polje in Bukovica, I noticed stone structures several kilometers long spreading on the left and right bank of the Zrmanja River. On the basis of analysis of the images one could assume that these were old drystone wall structures whose position on the eastern slopes of various hills indicated to their military-defensive character. However it was unusual that such significant remains have not been recorded in the professional literature, particularly as archaeological potential of this region has been already known.¹

At the beginning of 2014 I have analyzed aerial photos and satellite images from the area of the village of Radučić on which I noticed, among other things, elongated stone structure somewhat simi-

¹ The first archaeological sites in the Ervenik region were recorded by the conservator Josip Alačević in his list of antiquities from the wider Benkovac region (J. ALAČEVIĆ 1880: 88–89). About ten sites in the area of Ervenik and Mokro Polje were recorded by Fr Lujo Marun in his *Starinarski dnevnik* (*Diaries of Antiquities*) (L. MARUN 1998: 98, 113, 115, 151, 190, 236 ff). He conducted trial excavations at several sites, and in cooperation with experts Mihovil Abramić and Eynar Dyggve he performed several important archaeological excavations in the region of Mokro Polje (V. DELONGA 1984: 259–283). In 1932 young German archaeologist Werner Buttler was in the Knin region who surveyed and described a number of hillforts in the region of Mokro Polje and Ervenik (W. BUTTLER 1933: 183–198). It is surprising that neither he recorded the presence of the big drystone wall although he must have noticed its remains while on Veliki Oštrik hillfort.

SLIKA 1. Geografski smještaj subozida na istočnom rubu Bukovice (označio: Š. Vrkić)

FIGURE 1. Geographical position of the drystone wall on the eastern periphery of Bukovica (marked by Š. Vrkić)

s područja Ervenika i Mokrog Polja.² Na snimkama se mogla razaznati svega nekoliko stotina metara duga struktura, koja se protezala u smjeru sjever-jug, na ravnoj krškoj površini nedaleko od kanjona rijeke Krke. Nedugo nakon toga bio sam u prilici obići navedeni lokalitet i potvrditi da se radi o ostacima starije suhozidne strukture, koja do tada nije bila zabilježena u stručnoj literaturi.³ Način gradnje i stanje očuvanosti ukazivali su da se nedvojbeno radi o ostacima iz nekog starijeg razdoblja. Tada sam pretpostavio da bi svi navedeni ostatci mogli biti u međusobnoj vezi, odnosno da bi mogli biti dio jedne velike suhozidne strukture, čijom je izgradnjom pregrađeno područje između jugoistočnog Velebita i rijeke Krke (Sl. 1).

lar to the remains from the regions of Ervenik and Mokro Polje.² On the images one could discern a structure a few hundred meters long spreading in NS direction on the flat karst area in the vicinity of the Krka River canyon. Shortly thereafter I had an opportunity to visit the mentioned site and confirm that there were remains of some older drystone wall structure that has not been recorded in the professional literature.³ Construction characteristics and state of preservation indicated that these were definitely remains from some earlier period. At this time I assumed that all the mentioned remains might have been related, that is that they might have been portions of a big drystone wall structure the building of which divided the area between the sou-

² Tijekom istraživanja ostataka velikog suhozida koristio sam satelitske snimke dostupne na internetskom servisu Google Earth, nastale u razdoblju od 2006. do 2016. god., zatim zračne snimke iz 1968. god., dostupne na internetskom servisu <https://ispu.mgipu.hr> i zračne snimke iz 2011. i 2014. – 2016. god., dostupne na internetskom servisu <https://geoportal.dgu.hr>.

³ Ni u ovom slučaju nije riječ o arheološki nepoznatom području jer se struktura nalazi između gornjeg i srednjeg toka rijeke Krke, koje je zadnjih dva i pol stoljeća privlačilo pažnju različitih istraživača, među kojima je bio i znatan broj arheologa. Pregled arheoloških istraživanja na području Radučića v. u: Š. VRKIĆ 2017 (u tisku).

² During the research of the remains of the big drystone wall I used satellite images available on the Google Earth program, made in the period from 2006 to 2016, then aerial photos from 1968 available at the internet service <https://ispu.mgipu.hr> and aerial photos from 2011 and 2014-2016, available at the internet service <https://geoportal.dgu.hr>.

³ This region is also known in terms of archaeological potentials as the structure is situated between the upper and middle course of the Krka River, that in the last two and half centuries has attracted attention of different researchers, including a number of archaeologists. For an overview of archaeological research in the Radučić region see Š. VRKIĆ 2017 (in print).

Tijekom 2015. god. proveo sam više ograničenih terenskih pregleda vidljivih ostataka suhozida na području Ervenika, Mokrog Polja i Radučića. Međutim, prilikom terenskog pregleda nisu pronađeni nikakvi pokretni arheološki nalazi na osnovi kojih bi se ovi nepoznati i bezimni⁴ ostatci mogli smjestiti u određeni povijesni kontekst. Ipak, na osnovi terenskih opažanja, poznatih povijesnih podataka i sličnih arheoloških nalaza⁵ zaključio sam da se najvjerojatnije radi o obrambenoj strukturi, možda i dijelu obrambenog sustava koji je uspostavljen na istočnom rubu Bukovice u vrijeme sukoba s delmatskim savezom.⁶ Tijekom 2016. i 2017. god. poduzeo sam nekoliko manjih terenskih obilazaka ostataka suhozida na području Radučića. U ovom ću radu prvi put objaviti rezultate svojih dosadašnjih istraživanja vezanih za veliki suhozid na istoku Bukovice.

Cilj je rada detaljno opisati do sada pronađene ostatke suhozida, zbog čega se donosi veći broj slikovnih i kartografskih priloga, a zatim prikazati arheološki kontekst, na način da su navedeni prostorni odnosi suhozida sa svim značajnijim lokalitetima u blizoj okolici kao što su prapovijesne gradine, rimski vojni tabori, ceste, akvedukt, kasnoantičke i srednjovjekovne utvrde, novovjekovne suhozidne ograde i naselja. Na kraju će biti navedeni neki povijesni podatci i terenska zapažanja na osnovi kojih se ostatci suhozida mogu interpretirati kao dio obrambenog sustava organiziranog u vrijeme ratnih sukoba na liburnsko-delmatskom graničnom području.

⁴ U dosadašnjim istraživanjima nije zabilježen ni jedan toponim ili lokalni naziv (kao što su oni uobičajeni Zidina, Prezida i slično) koji bi se odnosio na ostatke velikog suhozida na području Ervenika, Mokrog Polja i Radučića.

⁵ Jedini donekle slični arheološki ostatci na području Hrvatske jesu ostatci suhozidnih bedema na triljskom području, koje je otkrio i objavio arheolog amater Josip Britvić, interpretirajući ih kao delmatske fortifikacije izgrađene za vrijeme sukoba s Rimljanima (J. BRITVIĆ 1963-1965: 27–37). U novije je vrijeme arheolog Darko Periša interpretirao ostatke bedema kao dio šireg rimskog opsadnog sustava oko Sinjskog polja, izgrađenog za vrijeme Oktavijanove vojne kampanje protiv Delmata 34. – 33. god. pr. Kr. (D. PERIŠA 2008: 511–512).

⁶ Svoja sam istraživanja prvi put javno predstavio na Znanstvenom skupu Hrvatskog arheološkog društva u Šibeniku, održanom od 6. do 9. listopada 2015. god. Tema skupa bila je: *Rezultati arheoloških istraživanja na prostoru Šibensko-kninske županije*, a moje je priopćenje bilo naslovljeno: *Preliminarna analiza velikog suhozidnog bedema na istoku Bukovice (Jesu li Liburni imali limes na istočnoj granici matičnog teritorija?)*.

th-eastern Velebit and the Krka River (Fig. 1).

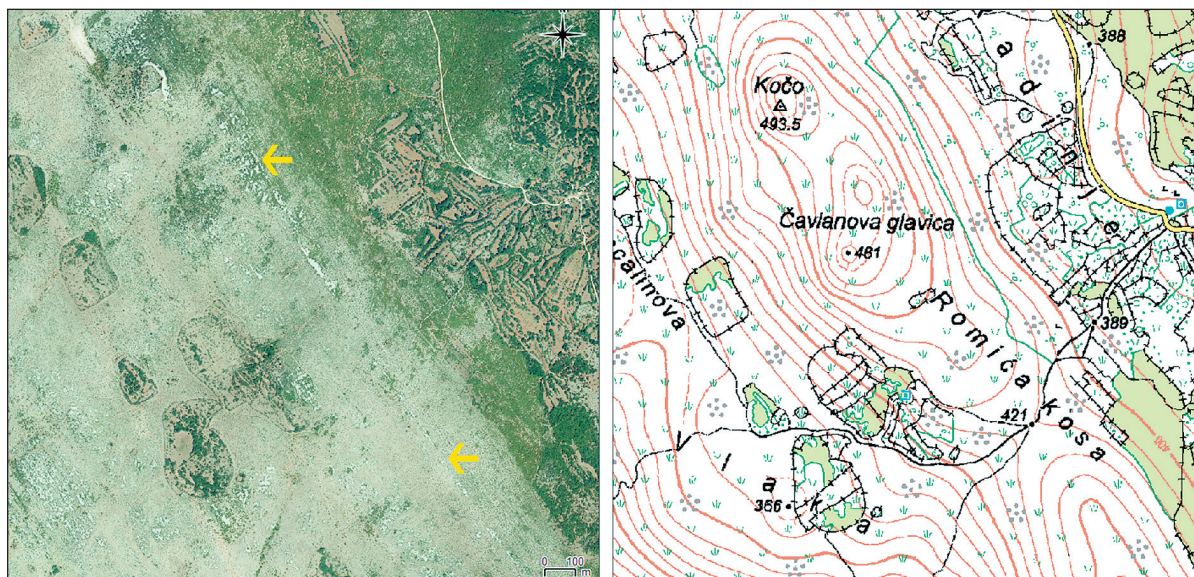
In 2015 I performed several limited field surveys of visible remains of drystone walls in the regions of Ervenik, Mokro Polje and Radučić. However field surveys yielded no archaeological finds that might be helpful in determining historical context of these unknown and unnamed⁴ remains. However on the basis of field surveys, historical data and similar archaeological finds⁵ I have concluded that it was most likely a defensive structure, possibly a part of a defensive system established on the eastern periphery of Bukovica in the period of conflict with the Delmatean alliance.⁶ During 2016 and 2017 I undertook several smaller field surveys of the drystone wall remains in the area of Radučić. In this paper I shall publish the results of my research related to the big drystone wall in the east of Bukovica for the first time.

The aim of the work is to exhaustively describe the discovered remains of the drystone wall, which is why I have provided a number of photographs and maps. Another aim is to offer the archaeological context so as to denote the spatial relations of the drystone wall with all more important sites in the vicinity, such as prehistoric hillforts, Roman military camps, aqueduct, late antique and medieval forts, postmedieval drystone enclosure walls and settlements. Finally, some historical data and field observations will be mentioned as they indicate that drystone wall remains can be interpreted as a part of defensive system organized during the war conflicts in the Liburnian-Delmatean border area.

⁴ So far not a single toponym or local name (such as the common ones – Zidina, Prezida etc.) has been recorded for the remains of the big drystone wall in the area of Ervenik, Mokro Polje and Radučić.

⁵ The only somewhat similar archaeological remains in Croatia are the remains of the drystone walls in the region of Trilj discovered and published by the amateur archaeologist Josip Britvić, who interpreted them as the Delmatean fortifications built during the conflict with the Romans (J. BRITVIĆ 1963-1965: 27-37). Recently Darko Periša has interpreted remains of these walls as a part of wider Roman siege system around Sinjsko polje, built during the Octavian's military campaign against the Delmatae in 34 – 33 BC (D. PERIŠA 2008: 511-512).

⁶ I have presented my research publicly for the first time at the Scientific Conference of the Croatian Archaeological Society held in Šibenik from 6th to 9th October 2015. The theme of the conference was *The results of the archaeological excavations in the area of the Šibenik-Knin County* and my report was entitled *Preliminary analysis of the big drystone wall in the east of Bukovica (Did the Liburnians have a limes on the eastern border of their original territory?)*

SLIKA 2. Početni dio suhozida na području Ervenika (izvor: Geoportal DGU)

FIGURE 2. Initial segment of the drystone wall in the Ervenik region (source: Geoportal DGU)

2. OSTATCI SUHOZIDA NA PODRUČJU ERVENIKA

Sjeverozapadni dio suhozida nalazi se u selu Ervenik, točnije na području nekadašnjeg sela Gornji Ervenik, na desnoj strani rijeke Zrmanje.⁷ Oko 3 km dugi ostatci protežu se po istočnim padinama brda, smještenih između jugoistočnog Velebita i kanjona rijeke Zrmanje. Terenskim pregledom obuhvaćena je cjelokupna dužina bedema na području Ervenika.

Skromni ostatci suhozida prvi put se pojavljuju nekoliko stotina metara jugoistočno od brda Kočo (493,5 m) na kojemu se nalazi prapovijesna gradina (Sl. 2). Uglavnom su to manje hrpe lomljenog kamena, najčešće nabacane na izbojcima kamena živca. Zbog toga ovi ostatci nisu jasno vidljivi na zračnim i satelitskim snimkama, dok se na terenu mogu samo otežano pratiti. Ostatci se suhozida prvi put jasno uočavaju na jugoistočnim padinama uzvišenja Čavlanova glavica (481 m), od kuda se mogu kontinuirano pratiti u dužini od 3 km, odnosno sve do nadomak neasfaltirane ceste Ervenik – Mokro Po-

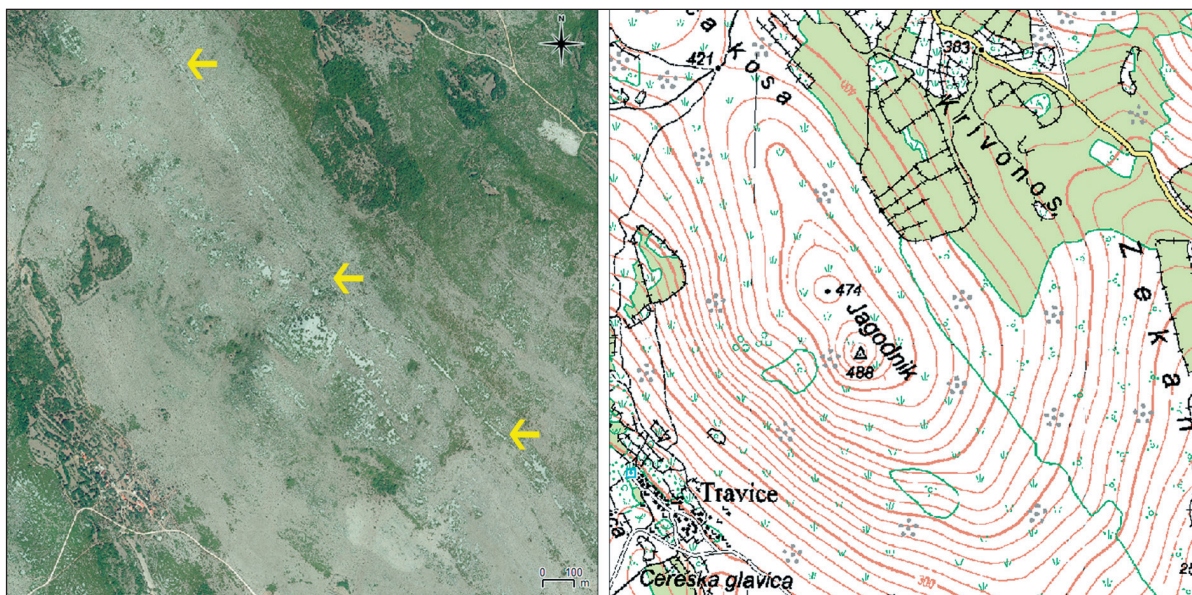
2. REMAINS OF THE DRYSTONE WALL IN THE ERVENIK REGION

North-western part of the drystone wall is located in the village of Ervenik, more precisely area of the former village of Gornji Ervenik on the right bank of the Zrmanja River.⁷ The remains which are about 3 km long are located on the eastern slopes of the hills, located between south-eastern Velebit and the Zrmanja River canyon. Field survey has encompassed the entire length of the wall in the Ervenik region.

Scanty remains of the drystone wall are visible for the first time a few hundred meters south-east of Kočo hill (493.5 m), where a prehistoric hillfort was located (Fig. 2). Mostly these are small heaps of broken stone, usually piled up on the bedrock outcrops. That is why these remains are not clearly visible on aerial and satellite images, and they can hardly be traced on the terrain. Remains of the drystone wall can be noticed for the first time on the south-eastern slopes of the elevation Čavlanova glavica (481 m), wherefrom they can

⁷ Ervenik je selo u istoimenoj općini na sjeverozapadnom rubu Šibensko-kninske županije. Površinom je najveće selo u Bukovici, a prostire se na lijevoj i desnoj strani rijeke Zrmanje. Do druge polovice 20. st. postojala su dva sela, Donji Ervenik na lijevoj strani rijeke, sa središtem oko Erveničkog polja, i Gornji Ervenik na desnoj strani Zrmanje, sastavljen od brojnih zaseoka raspršenih u podnožju jugoistočnog Velebita. Na području sela registrirane su brojne prapovijesne gradine i nestala srednjovjekovna sela, ali su za sada izostala značajnija arheološka istraživanja.

⁷ Ervenik is a village in the homonymous municipality on the north-western edge of the Šibenik-Knin County. It is the biggest village in Bukovica, spreading on the left and right bank of Zrmanja. Until the second half of the 20th century there were two villages: Donji (*Lower*) Ervenik on the left side of the river, with the center around Erveničko polje (*field of Ervenik*) and Gornji (*Upper*) Ervenik on the right bank of Zrmanja consisting of numerous hamlets scattered at the foot of south-eastern Velebit. A number of prehistoric hillforts and abandoned medieval villages have been recorded in the village area but proper archaeological excavations have been missing.

SLIKA 3. *Ostatci suhozida na padinama brda Jagodnik u Erveniku (izvor: Geoportal DGU)*
 FIGURE 3. *Drystone wall remains on the slopes of Jagodnik hill in Ervenik (source: Geoportal DGU)*

lje na desnoj strani Zrmanje. Od padina Čavlanove glavice, preko predjela Romića kosa, pa sve do istočne padine brda Jagodnik (488 m) suhozid se protezao u ravnoj liniji.⁸ Na padinama Jagodnika prvi put mijenja pravac radeći blagi zavoj prema istoku, ali se nakon 150 m opet vraća u smjeru jugoistoka te se u ravnoj liniji spušta u podnožje brda, odnosno do granice Ervenika i Mokrog Polja (Sl. 3).

Najskromniji ostatci suhozida nalaze se na jugoistočnoj padini brda Kočo. Terenskim pregledom nije bilo moguće utvrditi je li on na tom predjelu originalno bio skromnijih dimenzija ili je tijekom kasnijih razdoblja došlo do njegove veće ili čak potpune razgradnje. Ostatci suhozida znatno su veći na ostalim predjelima, posebno na padinama Jagodnika, gdje je na pojedinim mjestima širina kamenog nasipa veća od tri metara, dok sačuvana visina rijetko gdje prelazi više od 0,5 m (Sl. 4). Na više se mjesta uočava istočno lice jer je često građeno na izbojcima kamena živca. Na rijetkim se mjestima naziru oba vanjska lica, koja su građena od nešto većeg amorfno kamenja, dok je unutrašnjost bila ispunjena manjim kamenjem prikupljenim u okolici. Na osnovi sačuvanih ostataka može se sa sigurnošću

be traced continuously in length of 3 km, close to the unpaved road Ervenik - Mokro Polje, on the right bank of the Zrmanja River. The drystone wall spread in straight line from the slopes of Čavlanova glavica over the area of Romića kosa all the way to the eastern slope of Jagodnik hill (488 m).⁸ On the slopes of Jagodnik it changes direction for the first time making slight eastward turn, but after 150 m it turns back towards south-east and descends in straight line to the foot of the hill, that is the border between Ervenik and Mokro Polje (Fig. 3).

The scantiest remains of the drystone wall are located on the south-eastern slope of Kočo hill. Field survey could not reveal if the wall was originally smaller at this spot or if it was partially or even completely disintegrated in later periods. Wall remains are considerably bigger in other segments, particularly on the slopes of Jagodnik where the width of stone embankment is over three meters at certain places while the preserved height rarely exceeds 0.5 m (Fig. 4). Eastern face can be noticed at several places as it was often made on bedrock outcrops. Only rarely both faces can be discerned, built of somewhat larger amorphous stones while the interior was

⁸ Zid na nijednom mjestu nije potpuno ravan, tako da je isključena mogućnost njegova trasiranja pomoću mjernih instrumenata, što je glavna karakteristika međašnih zidova iz ranog rimskog razdoblja. Ravni dijelovi na pojedinim predjelima posljedica su gradnje na izbojcima kamena živca koji se često proteže u pravilnoj liniji.

⁸ The wall is not straight in any of its parts, so that we can rule out the use of measuring instruments in its construction which is the main characteristic of the boundary walls from the Early Roman period. Straight parts in certain areas are related to building on bedrock outcrops which often spread in straight line.

SLIKA 4. Ostatci suhozida na području Ervenika (foto: Š. Vrkić, 2014)

FIGURE 4. Remains of the drystone wall in the Ervenik region (photo by Š. Vrkić, 2014)

zaključiti da je originalna širina suhozida iznosila oko 2 m. Kolika je bila originalna visina nije moguće točno utvrditi na ovom, kao ni na drugim predjelima. Možemo samo pretpostaviti da je znatan dio suhozida uništen razbacivanjem kamenja radi nesmetanog prolaska stadâ i odnošenjem kamena za gradnju suhozidnih ograda, kojih na ovom predjelu nema veliki broj. Jedina je iznimka područje oko zaseoka Bukarice u istočnom podnožju Čvlanove glavice (Sl. 2), gdje se nalazi čitav niz širokih suhozidnih ograda za koje nije moguće tvrditi da su sagrađene kamenjem odnesenim sa suhozida.

3. OSTATCI SUHOZIDA NA PODRUČJU MOKROG POLJA

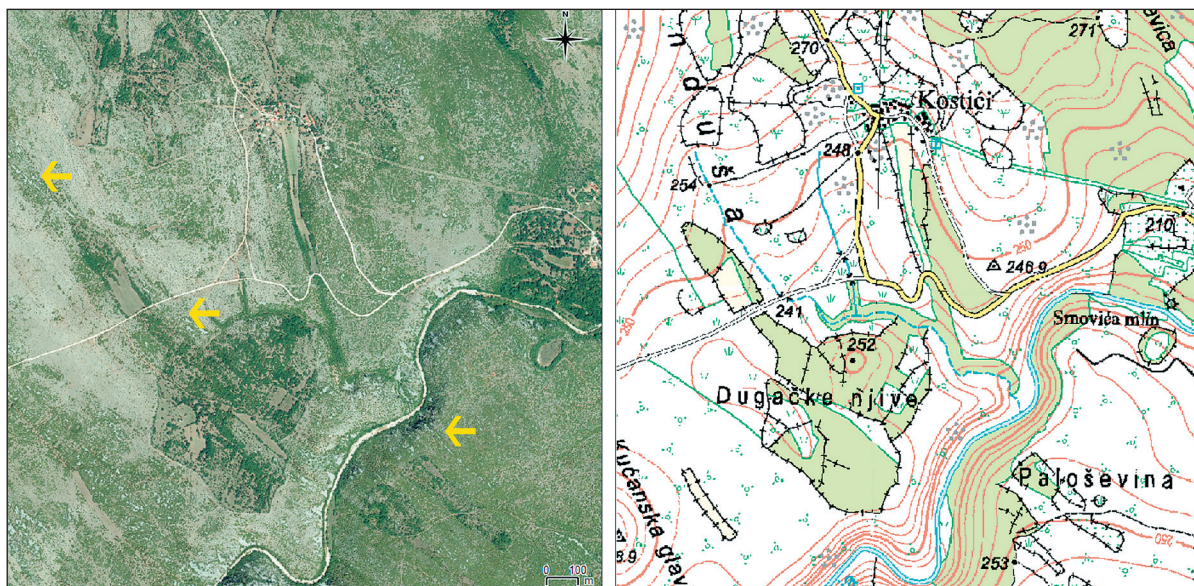
Središnji dio velikog suhozida nalazi se u selu Mokro Polje, koje obuhvaća veliko područje na lijevoj i desnoj strani rijeke Zrmanje.⁹ Na desnoj

⁹ Selo je dobilo ime po uskom krškom polju kroz koje protje-

filled with smaller stones collected nearby. On the basis of preserved remains we can state with certainty that the original width of the drystone wall was about 2 m. Original height could not be determined nor on this spot neither elsewhere. We can only assume that a considerable part of drystone wall was destroyed due to moving stones to allow herds to pass or stones were taken away for building drystone enclosure walls, which are not too numerous in this area. The only exception is the area around Bukarice hamlet at the eastern foot of Čvlanova glavica (Fig. 2) where there is a series of wide drystone enclosure walls for which we cannot state that they were built from stones taken from the drystone wall.

3. REMAINS OF THE DRYSTONE WALL IN THE MOKRO POLJE REGION

Central part of the big drystone wall is located in the village of Mokro Polje encompassing a large

SLIKA 5. Ostatci suhozida kod kanjona rijeke Zrmanje (izvor: Geoportal DGU)

FIGURE 5. Remains of the drystone wall near the Zrmanja River canyon (source: Geoportal DGU)

strani rijeke ostatci su suhozida sačuvani u dužini od svega nekoliko stotina metara, dok se na lijevoj strani mogu pratiti u dužini većoj od 3 km. Terenskim pregledom obuhvaćen je manji dio na desnoj i dio iznad zaseokâ Popovići, Muždali i Rašetići na lijevoj strani Zrmanje.

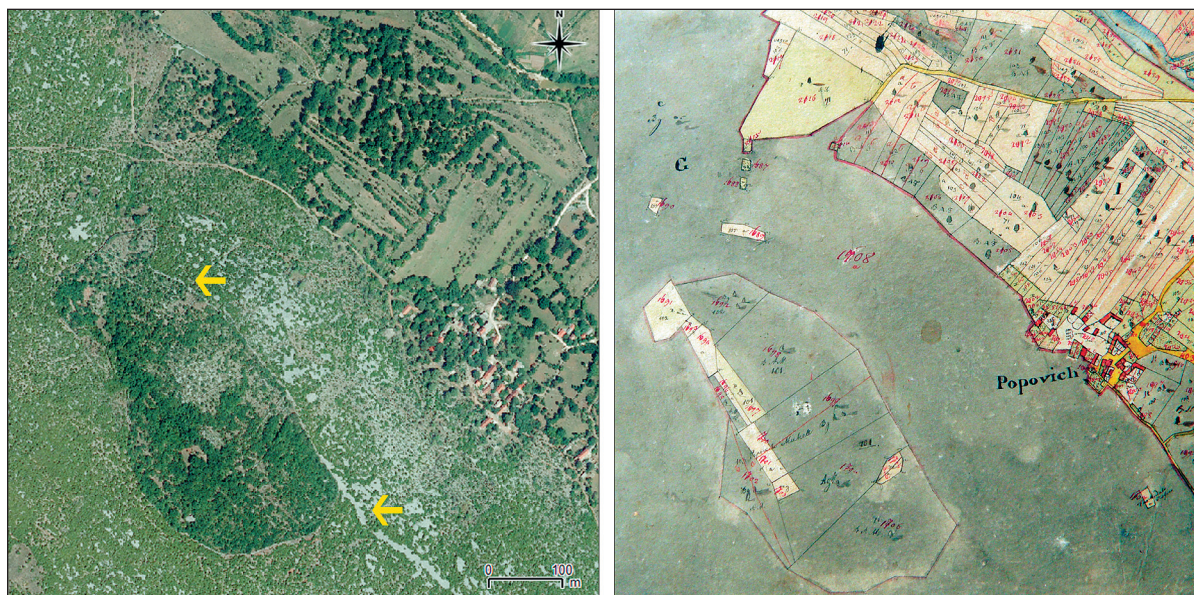
Ostatci se suhozida jasno uočavaju na graničnom području Ervenika i Mokrog Polja, odnosno u jugoistočnom podnožju brda Jagodnik. Od tog mjesta do neasfaltirane ceste Ervenik – Mokro Polje ostatci mu uglavnom nisu vidljivi jer su razgrađeni prilikom zidanja novovjekovne suhozidne ograde, što je potvrđeno prilikom terenskog pregleda. Dalje prema jugoistoku, između neasfaltirane ceste i kanjona Zrmanje, terenski pregled nije izvršen, a na zračnim i satelitskim snimkama suhozid se posljednji put nazire oko 200 m južno od ceste. Od tog mjesta do kanjona Zrmanje, udaljenog oko 500 m zračne linije, nema jasno vidljivih ostataka. Na tom prostoru nalazi se duboka vododerina ili

area on the left and right side of the Zrmanja River.⁹ On the right side of the river are the remains of the drystone wall only a few hundred meters long while on the left side they spread in length of over 3 km. Field survey encompassed smaller part on the right side and a segment over hamlets Popovići, Muždali and Rašetići on the left bank of Zrmanja.

Remains of the drystone wall can be clearly noticed in the border area of Ervenik and Mokro Polje, i.e. at the south-eastern foot of Jagodnik hill. From this spot to the unpaved road Ervenik – Mokro Polje, the remains are not visible as they were taken away when modern period drystone enclosure wall was built, as confirmed in the field survey. Further to the south-east, between the unpaved road and Zrmanja canyon, field survey was not carried out, and on aerial and satellite images last traces of the drystone wall can be discerned about 200 m south of the road. There are no clearly visible traces from

če rijeka Zrmanja, dijeleći ga na manji sjeverni i veći južni dio. Sastoji se od velikog broja zaseoka, često smještenih uz rub polja ili raspršenih na širokoj krškoj površini s obje strane rijeke. Na području sela registriran je veliki broj arheoloških ostataka iz raznih povijesnih razdoblja. Iz liburnskog razdoblja najvažnija su gradinska naselja Đurina gromila i Radučka glavica, smještene na južnom rubu sela. Iz kasnoantičkog razdoblja poznati su ostatci dviju starokršćanskih crkava i utvrde Čuker, smještene iznad kanjona na lijevoj strani Zrmanje (V. DELONGA 1984: 259–283). Na suprotnoj strani rijeke nalaze se ostatci srednjovjekovne utvrde KeGLEVIĆA gradina, nekadašnjeg sjedišta vlastelinstva hrvatskih plemića koji su u kasnom srednjem vijeku gospodarili područjem Mokrog Polja i Ervenika (K. REGAN 2012: 1–34).

⁹ The village was named after a narrow karst field divided into a larger northern and smaller southern part by the Zrmanja River. It consists of a number of hamlets, often situated next to the edge of the field or scattered in wide karst area on both sides of the river. Abundance of archaeological finds from different historical periods was recorded in the village area. The Liburnian period is represented by the hillfort settlements Đurina gromila and Radučka glavica, situated on the southern periphery of the village. Remains of two early Christian churches and fort Čuker, located above the canyon on the left side of Zrmanja originate from Late Antiquity (V. DELONGA 1984: 259–283). On the opposite side of the river are the remains of the medieval fort KeGLEVIĆA gradina, former center of estate of the Croatian noblemen who ruled the region of Mokro Polje and Ervenik in the Late Middle Ages (K. REGAN 2012: 1–34).

SLIKA 6. Ostaci suhozida kod zaseoka Popovići u Mokrom Polju i isječak austrijske katastarske karte iz 1827. god. (izvor Geoportal DGU; Državni arhiv u Zadru)

FIGURE 6. Remains of the drystone wall near the position Popovića ograda in Mokro Polje and a section of the Austrian cadastral map from 1827 (source: Geoportal DGU; State Archives in Zadar)

jaruga kroz koju teku povremeni bujični tokovi, zbog čega je moguće da suhozid na tom predjelu nije ni bio izgrađen. Da su graditelji suhozida iskoristili postojanje ove prirodne barijere, upućuje činjenica što se on na lijevoj strani Zrmanje nastavlja točno nasuprot mjestu na kojemu vododerina utječe u riječni kanjon (Sl. 5).

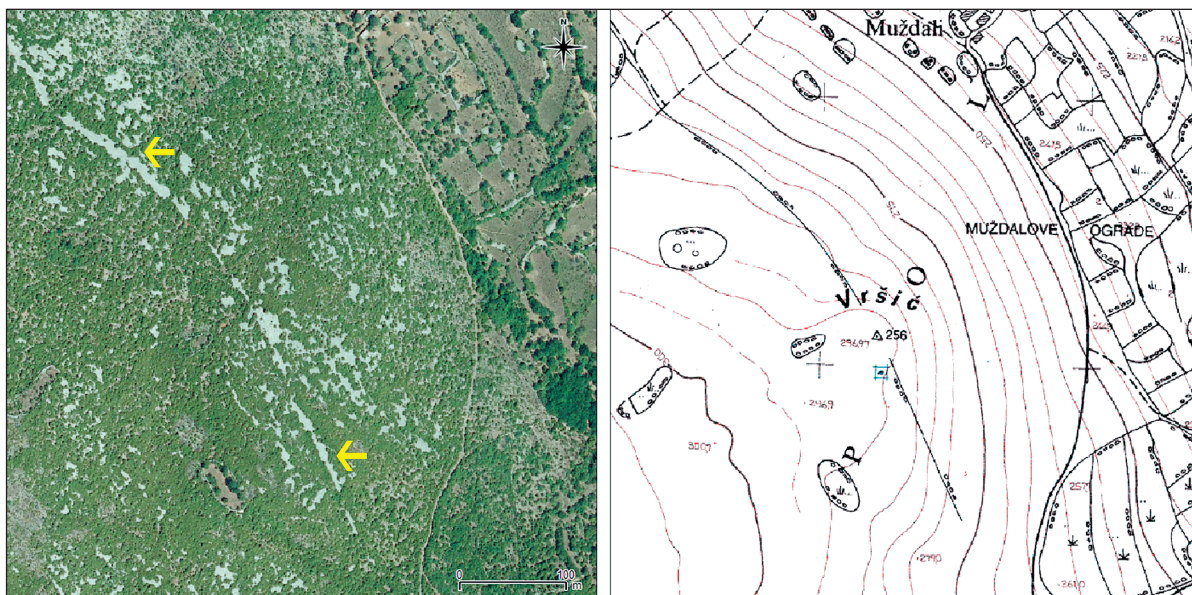
Na lijevoj strani Zrmanje suhozid se nastavljao od samog ruba dubokog kanjona i prelazio preko relativno ravnog krškog predjela Paloševina, u sjeveroistočnom podnožju brda Veliki Oštrik (365 m), na čijem se vrhu nalazi prapovijesna gradina. Na ovom području nije izvršen terenski pregled, ali ostatci se suhozida dobro uočavaju na zračnim i satelitskim snimkama. Na ovom je području zasigurno došlo do njegove veće razgradnje, ponajprije radi zidanja novijih suhozidnih ograda koje se nalaze uz njegovu zapadnu stranu. Nakon 1 km suhozid dolazi do nadomak izduženog krškog polja od kuda se u dužini od 2 km proteže po istočnom rubu uzvišenja, odnosno iznad zaseoka Popovići, Muždali, Rašetići, Babići, Kljujići i Trivići, koji su smješteni u podnožju, uz zapadni rub polja.

Na predjelu iznad zaseoka Popovići suhozid je razgrađen za potrebe zidanja velike suhozidne ograde (Popovića ograda) čiji je cijeli istočni zid sazidan na njegovim ostacima. Ograda je ucrtana na austrijskom katastru iz 1827. god., što je jedan od

this spot to the Zrmanja canyon, at the “as the crow flies” distance of 500 m. A deep ravine or ditch is located in this area, and torrents occasionally flow through it so it is possible that the drystone wall was not built at all in this area. The fact that the wall continues on the left bank of the Zrmanja River exactly opposite the place where the ravine flows into the river canyon attests that the wall builders used this natural barrier (Fig. 5).

On the left side of Zrmanja the drystone wall continued from the very edge of deep canyon and passed over relatively flat karst area Paloševina, at the northeastern foot of Veliki Oštrik hill (365 m) with a prehistoric hillfort on the top. Field survey was not carried out in this area, but traces of the drystone wall are easily recognizable on aerial photos and satellite images. In this region its disintegration must have been most intensive, primarily to build new enclosure walls located along its western side. After 1 km drystone wall comes close to an elongated karst field wherefrom it spreads along the eastern edge of the elevation in length of 2 km, above hamlets Popovići, Muždali, Rašetići, Babići, Kljujići and Trivići, situated at the foot, next to the western periphery of the field.

In the area of Popovići hamlet the drystone wall was torn down in order to build large drystone enclosure wall (Popovića ograda) whose entire eastern wall was built on its remains. The enclosure was recorded in the Austrian cadastre from 1827 testifying to the fact

SLIKA 7. Ostatci suhozida na položaju Vršić u Mokrom Polju (izvor: Geoportal DGU)

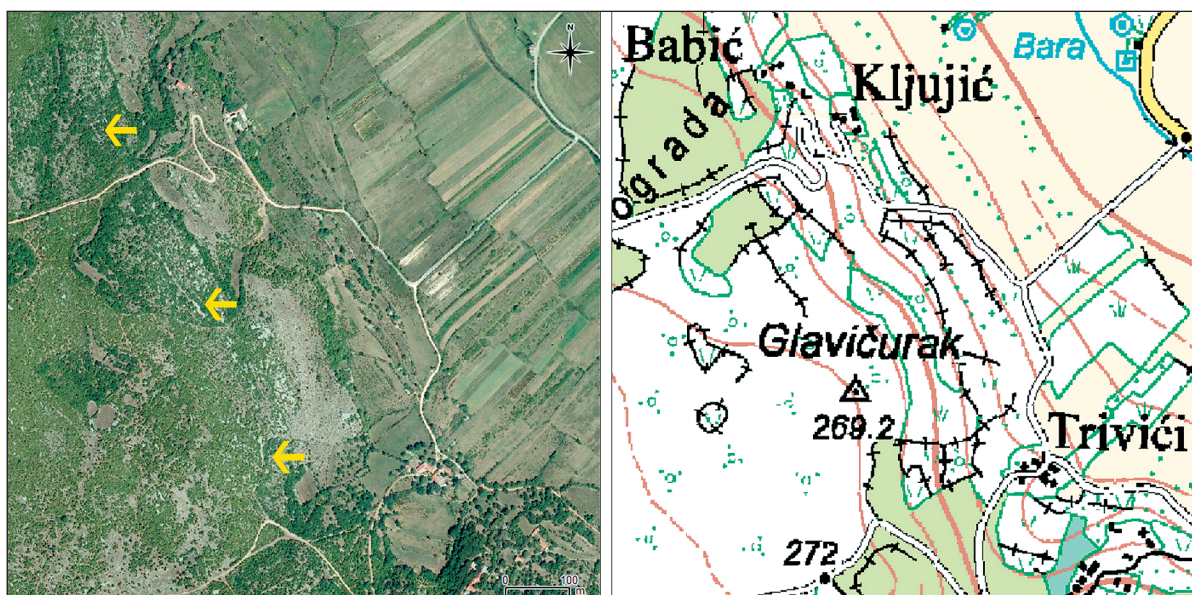
FIGURE 7. Remains of the drystone wall at the position Vršić in Mokro Polje (source: Geoportal DGU)

dokaza da suhozid ne potječe iz novijeg razdoblja (Sl. 6). Na predjelu iznad zaseokâ Muždali ostatci su suhozida dosta masivni, a na pojedinim su položajima u njih ugrađeni manji suhozidni zakloni iz Drugog svjetskog rata. Na području iznad zaseokâ Muždali i Rašetići suhozid prelazi preko manjeg uzvišenja Vršić ili Vrščić (256 m), što je jedini njegov dio označen na novoj Hrvatskoj osnovnoj karti, 1:5000 (Sl. 7).

Suhozid nastavlja prema jugoistoku, konstantno prateći istočnu padinu uzvišenja nad poljem. Na visinskim snimkama ostatci su mu posljednji put vid-

that the drystone wall is not of recent origin (Fig. 6). In the area above Muždali hamlets, the drystone wall remains are rather massive, and on certain positions smaller drystone shelters were incorporated in them dating from the Second World War. In the area above hamlets Muždali and Rašetići, drystone wall passes over a smaller elevation Vršić or Vrščić (256 m), which is its only segment recorded on the new Basic State Map of Croatia, 1:5000 (Fig. 7).

The drystone wall continues towards south-east, constantly following the eastern slope of the elevation above the field. On the aerial and satellite images its

SLIKA 8. Ostatci suhozida na položaju Glavičurak u Mokrom Polju (izvor: Geoportal DGU)

FIGURE 8. Remains of the drystone wall at the position Glavičurak in Mokro Polje (source: Geoportal DGU)

SLIKA 9. *Ostatci suhozida na padinama uzvišenja iznad zaseokâ Muždali i Rašetići u Mokrom Polju (foto: Š. Vrkić, 2015)*
FIGURE 9. *Remains of the drystone wall at the slopes of elevation above hamlets Muždali and Rašetići in Mokro Polje (photo by Š. Vrkić, 2015)*

ljivi na južnoj padini uzvišenja Glavičurak (269,2 m), nedaleko od zaseoka Trivići (Sl. 8). Od tog položaja sve do sjevernog dijela Radučića nema jasno vidljivih ostataka velikog suhozida jer se na pretpostavljenoj trasi nalaze brojne suhozidne ograde i iskrčene površine. Uz pretpostavljenu trasu nalaze se prapovijesne gradine Kućište u Opačićima i Đurina gromila kod bunara Kurelj, obje smještene na krškim izbojcima nadvijenim nad poljem (Sl. 15).

Na području Mokrog Polja ostatci su suhozida sačuvani kao nekoliko metara široki nasipi od amorfnog kamenja, najčešće osutog po istočnim padinama uzvišenja nad poljem. Prosječna im visina iznosi oko 0,5 m, a jedina je iznimka predio između zaseokâ Muždali, gdje ti ostatci djeluju dosta masivnije (Sl. 9). Često su prilikom gradnje bili iskorištavani izbojci kamena živca, na kojemu je ponekad sačuvano istočno lice suhozida, zbog čega njegovi ostatci djeluju masivniji od onih na ravnom terenu. Zbog obrušenosti kamenja po padini nije bilo moguće odrediti izvornu širinu suhozida, koja vjerojatno nije bila manja od 2 m.

4. OSTATCI SUHOZIDA NA PODRUČJU RADUČIĆA

Južni se dio suhozida nalazi na području sela Radučić.¹⁰ Ostatci mu se protežu po relativno

¹⁰ Radučić se nalazi na istočnom rubu Bukovice, oko 10 km zapadno od Knina. Selo je raštrkanog tipa, sastavljeno od većeg

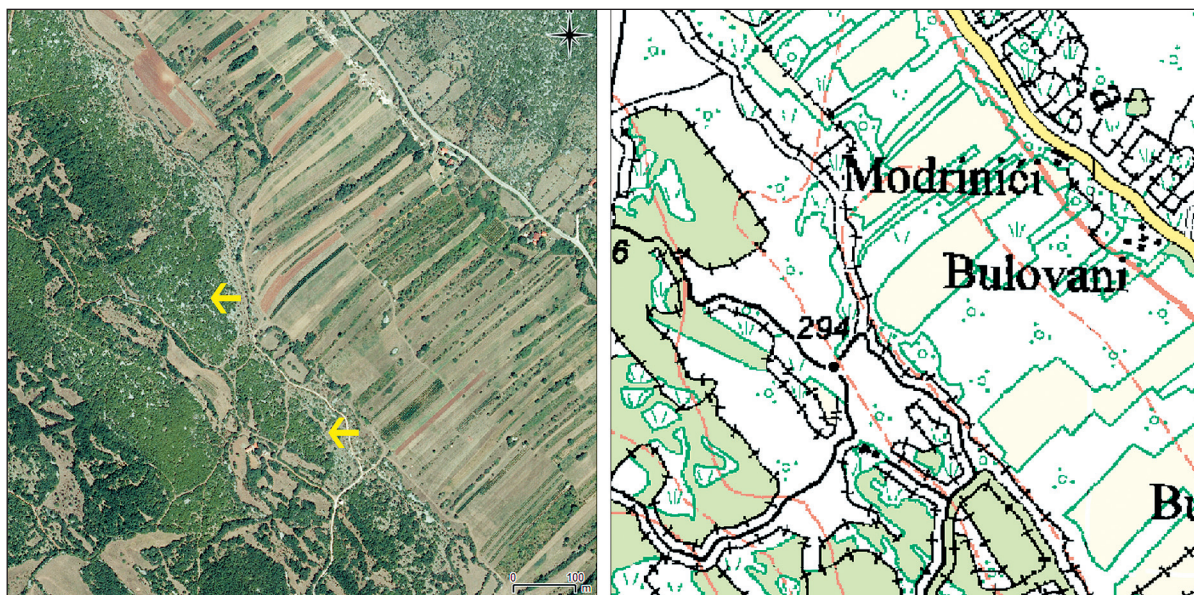
remains are last seen on the southern slope of Glavičurak hill (269.2) in the vicinity of Trivići hamlet (Fig. 8). From this position to the northern part of Radučić there are no clearly visible remains of the big drystone wall as many drystone enclosures and plots of cleared land are located along the assumed route as well as prehistoric hillforts Kućište in Opačići and Đurina gromila near the Kurelj well, both located on the karst outcrops rising over the field (Fig. 15).

In the area of Mokro Polje the remains of the drystone wall were preserved in form of a few meter wide embankment made of amorphous stones, usually scattered on the eastern slopes of the elevation above the field. Their average height is about 0.5 m, with the only exception in the area between Muždali hamlets where these remains seem more massive (Fig. 9). Often bedrock outcrops were used in building. Sometimes eastern face of the wall was preserved on the bedrock making the wall remains seem more massive than the ones on flat ground. Due to scattered stones on the slope, original width of the wall could not be determined, but it probably was not less than 2 m.

4. REMAINS OF THE DRYSTONE WALL IN THE RADUČIĆ REGION

Southern part of the drystone wall is located in the area of the village of Radučić.¹⁰ Its remains spread

¹⁰ Radučić is situated on the eastern periphery of Bukovica, about 10 km west of Knin. The village is scattered, consisting

SLIKA 10. Ostaci suhozida iznad Radučkog polja (izvor Geoportal DGU)

FIGURE 10. Remains of the drystone wall above the Radučko polje (source: Geoportal DGU)

ravnom krškom terenu, najčešće u blizini zaseokâ, suhozidnih ograda i raznih prometnica, što je dovelo do njegova većeg oštećenja. Terenskim je pregledom obuhvaćen manji dio na niskoj uzvisini iznad polja i dio od željezničke pruge do kanjona rijeke Krke.

Ostatci suhozida na području Radučića prvi se put uočavaju na niskoj uzvisini nad izduženim krškim poljem, zapadno od zaseokâ Modrinčići i Bulovani (Sl. 10). Skromni su ostaci slabo vidljivi na zračnim i satelitskim snimkama, a njihovo je postojanje potvrđeno tek nakon provedenog terenskog obilaska. Tom je prilikom pregledano svega nekoliko stotina metara suhozida, dok je daljnje praćenje onemogućila gusta vegetacija i brojne suhozidne ograde koje su često sazidane od kamenja uzetog sa suhozida. Zbog istih razloga ti ostaci nisu jasno vidljivi na zračnim i satelitskim snimkama, ali se može pretpostaviti da se protežu po niskoj uzvisini nad cijelim radučkim poljem.¹¹ Na pregledanim ostacima uočena su dva manja suho-

over relatively flat karst terrain, usually close to hamlets, drystone walls and different roads, resulting in its heavier damage. Field survey has encompassed small part on a low elevation above the field and part from the railway to the Krka River canyon.

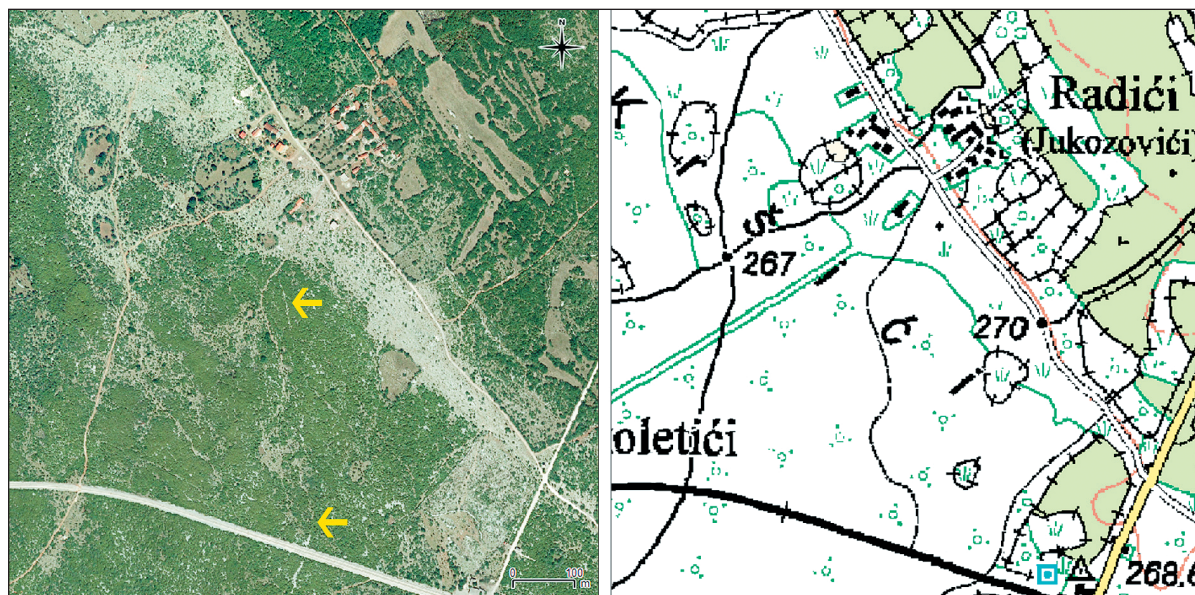
Remains of the drystone wall in the Radučić area can be noticed for the first time on a low elevation above an elongated karst field, west of hamlets Modrinčići and Bulovani (Fig. 10). Scanty remains are barely visible on aerial photos and satellite images, and their existence was confirmed only after the field survey. On that occasion only a few hundred meters of the drystone wall were inspected while further research was prevented by dense vegetation and many drystone wall enclosures, often built of stones taken from the drystone wall. These remains are not clearly visible on aerial and satellite images owing to the same reasons but we can assume that they spread on the low elevation over the entire field of Radučić.¹¹ On the examined remains were two smaller shelters in drystone wall facing east,

broja zaseoka koji su koncentrirani uz usko krško polje ili raspršeni na širokoj krškoj zaravni na desnoj strani rijeke Krke. U rimskom je razdoblju područje sela imalo izuzetnu prometnu važnost jer su preko njega prolazile važne antičke komunikacije, od kojih su najvažnije bile magistralna cesta Akvileja – Dirahij i cesta *ad inum montem Ditionum Ulcirum* (I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ 2013: 556–560).

¹¹ Na zračnim snimkama iz 1968. god., dostupnim na internetskom servisu <https://ispu.mgipu.hr>, ostaci su velikog suhozida vidljivi u dužini od 700 m, dok su na suvremenim zračnim i satelitskim snimkama ti isti ostaci vidljivi u dužini od samo 100 m.

of several hamlets concentrated next to the narrow karst field or scattered on a wide karst plateau on the right side of the Krka River. In the Roman period the village area had exceptional importance in terms of transport as important ancient roads passed over it, such as the main road Aquileia – Dyrrachium and road *ad inum montem Ditionum Ulcirum* (I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ 2013, 556-560).

¹¹ On aerial photos from 1968 available on the internet service <https://ispu.mgipu.hr>, remains of the big drystone wall are visible in length of 700 m, while on recent aerial and satellite images they can be traced for only 100 m.

SLIKA 11. Ostatci suhozida kod zaseoka Jukozovići (Radići) u Radučiću (izvor: Geoportal DGU)

FIGURE 11. Remains of the drystone wall at Jukozovići (Radići hamlet) in Radučić (source: Geoportal DGU)

zidna zaklona okrenuta prema istoku, koji najvjerojatnije predstavljaju ostatke vojnih položaja iz Drugog svjetskog rata.

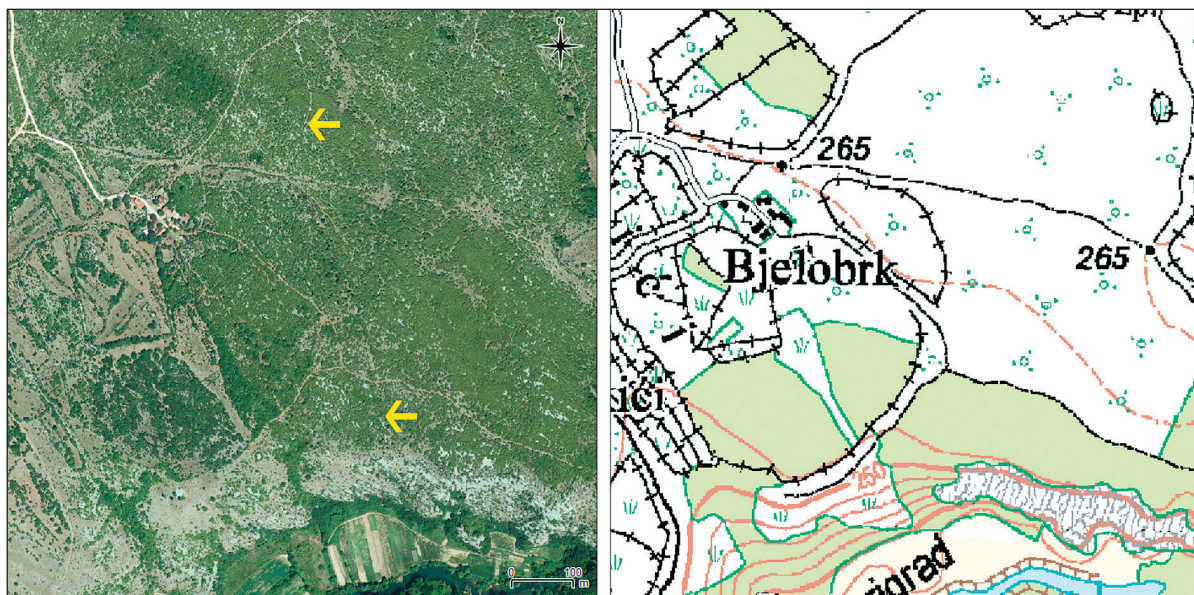
Ostatci suhozida ponovno su vidljivi na predjelu Kršići, južno od zaseoka Radići (Jukozovići) (Sl. 11). Analizom zračnih snimaka i terenskim obilaskom utvrđeno je da se suhozid kontinuirano protezao od položaja Kršići do samog ruba dubokog kanjona rijeke Krke (Sl. 12). Ostatci su mu najbolje vidljivi sjeverozapadno od zaseoka Bjelobrci u Prnadovcu i kod željezničke pruge Zadar – Knin, koja ga je presjekla prilikom izgradnje 1967. god.

Suhozid je na području Radučića očuvan nešto lošije nego na ostalim predjelima. Ostatci su mu najčešće sačuvani kao niska nakupina amorfnog kamenja, razasutog u širini od nekoliko metara (Sl. 13). Iznimka je samo jedan položaj nad poljem gdje su vidljiva oba vanjska lica suhozida, koji je na tom položaju bio širok samo 1 m, dok je na svim ostalim predjelima njegova originalna širina bila oko 2 m. Sačuvana visina na nijednom mjestu ne prelazi 0,5 m, a na pojedinim je mjestima i niža. Na području Radučića zasigurno je došlo do veće razgradnje ostataka velikog suhozida jer je kamenje odnošeno za gradnju različitih objekata, posebno novovjekovnih suhozidnih ograda. Većoj je razgradnji pridonijela blizina naseljima i kasnija izgradnja, što je posebno izraženo oko centra sela, gdje na nijednom mjestu nema vidljivih ostataka suhozida.

probably as the remains of military positions from the Second World War.

Remains of the drystone wall are visible in the Kršići area, south of Radići (Jukozovići) hamlet (Fig. 11). Analysis of aerial photos and field survey has revealed that the drystone wall had spread continuously from the Kršići position to the end of the deep canyon of the Krka River (Fig. 12). Its remains can be most easily recognized north-west of Bjelobrci hamlet in Prnadovac and near Zadar-Knin railway, which had cut through it when it was built in 1967.

The drystone wall in the Radučić region was less well preserved than in other areas. Its remains usually come down to low heaps of amorphous stones, scattered in width of several meters (Fig. 13). The exception is only one position above the field where both outer faces of the drystone wall are visible. At this position it was only 1 m wide while its original width was about 2 m in all other segments. Preserved height does not exceed 0.5 m, and it is even lower at certain places. Remains of the big drystone wall were definitely taken away in the region of Radučić, as the stones were used for building various objects, in particular modern period drystone wall enclosures. Vicinity of settlements and later building contributed to disintegration of the wall, which is particularly evident around the center of the village where remains of the drystone wall are nowhere to be seen.

SLIKA 12. Ostaci suhozida kod zaseoka Bjelobrci (Prnadovac) u Radučiću (izvor: Geoportal DGU)

FIGURE 12. Remains of the drystone wall at Bjelobrci hamlet (Prnadovac) in Radučić (source: Geoportal DGU)

5. ARHEOLOŠKI KONTEKST

Na području preko kojega se protezao veliki suhozid nalaze se brojni arheološki lokaliteti iz različitih prapovijesnih i povijesnih razdoblja, zbog čega ću navesti samo ona važnija koja bi se na neki način mogla dovesti u vezu s njegovom izgradnjom (Sl. 17). Na području Ervenika nalaze se brojni prapovijesni lokaliteti od kojih su dva smještena u neposrednoj blizini suhozida. Prvi je gradinsko naselje smješteno na brdu Kočo (493,5 m).¹² To je najznačajnija od niza manjih gradina na području nekadašnjeg sela Gornji Ervenik.¹³ Gradina se nalazi na brdu čiji je vrh sa svih strana okružen nepravilnim kamenim bedemom, koji zatvara površinu od oko 9000 m². Arheološki je sloj nataložen u užem pojasu uz unutarnju stranu bedema na sjevernom i istočnom dijelu, dok je nešto širi na zapadnom i južnom dijelu gradine, gdje se na površini mogu pronaći brojni ulomci keramičkih posuda. U unutrašnjosti se nalazi manji pregradni zid koji gradinu dijeli na veći sjeverni i manji južni dio.

¹² Vrh je dobio ime po nestalom srednjovjekovnom selu Kočević koje se nalazilo na istoimenom predjelu u Gornjem Erveniku. Na austrijskim kartama iz 19. st. lokalitet je označen kao Kočevića glavica (*Kopchevicza Glavicza*), dok ga Alačević u popisu starina navodi kao Gradina Kočelo (J. ALAČEVIĆ 1880: 88).

¹³ Sjeverozapadno i zapadno od ostataka suhozida, na području srednjovjekovnog sela Kočević, nalaze se manje gradine: Jokića glavica kod lokve Ravnjača i Gradina iznad zaseoka Kabići. Utvrđeni su položaji vidljivi na još dva mjesta u blizini zaseoka Kabići. Na području zapadnije od Kočevića registrirane su gradine Stražbenica i Orlić.

5. ARCHAEOLOGICAL CONTEXT

Many archaeological sites from different prehistoric and historic periods are situated in the area of the drystone wall. Therefore I will mention only the more important ones which may be, in one way or another, related to its construction (Fig. 17). There is a number of prehistoric sites in the region of Ervenik, two of which are located in the immediate vicinity of the drystone wall. The first hillfort settlement was located on Kočo hill (493.5 m).¹² This is the most important small hillfort in a series of similar ones in the area of the former village of Gornji Ervenik.¹³ The hillfort is situated on a hill the top of which is surrounded with an irregular stone rampart on all sides, enclosing an area of about 9000 m². The archaeological layer was deposited in a narrow belt along the inner side of the rampart on the northern and eastern part while it is somewhat wider on the western and southern part of the hillfort where

¹² It was named after an abandoned medieval village of Kočević, that was situated in the homonymous area in Gornji Ervenik. On the Austrian maps from the 19th century the site is marked as Kočevića glavica (*Kopchevicza Glavicza*), while Alačević mentions it as Gradina Kočelo in the list of antiquities (J. ALAČEVIĆ 1880: 88).

¹³ North-west and west of the drystone wall remains, in the area of the medieval village of Kočević are smaller hillforts: Jokića glavica near Ravnjača pond and Gradina above Kabići hamlet. Fortified positions are visible on two more spots in the vicinity of Kabići hamlet. Hillforts Stražbenica and Orlić were recorded in the area west of Kočević.

SLIKA 13. *Ostatci subozida kod zaseoka Bjelobrci (Prnadovac) u Radučiću (foto: Š. Vrkić, 2014, 2016)*
 FIGURE 13. *Remains of the drystone wall at Bjelobrci hamlet (Prnadovac) in Radučić (photo by Š. Vrkić, 2014, 2016)*

Zid se nastavlja izvan bedema sve do zapadnog podnožja, gdje se najvjerojatnije nalazilo područje ograđeno niskim suhozidom. U jugoistočnom podnožju gradine vidljive su dvije depresije u kršu koje su u određenom razdoblju mogle biti korištene kao lokve za sakupljanje vode. Na osnovi terenskih zapažanja i nalaza keramike može se zaključiti da se radi o gradinskom naselju koje je bilo naseljeno kroz duže vrijeme tijekom željeznog doba. Ono što ovu gradinu čini neobičnom jest njezin bedem na istočnoj strani, koji je višestruko veći i širi od bedema na ostatku gradine, što se jasno uočava na zračnim snimkama i terenu (Sl. 14). Snažno utvrđivanje istočnog bedema najbolje se može objasniti time što se na toj strani nalazilo neprijateljsko područje, odnosno smjer iz kojega se mogao očekivati napad.

Na južnom, višem vrhu brda Jagodnik (488 m) nalazi se velika kamena gomila (Sl. 18). U njezinoj strukturi nema vidljivih dijelova grobne arhitekture, kao ni ulomaka keramičkih posuda na osnovi kojih bi se lokalitet mogao pobliže definirati ili datirati u određeno razdoblje. Neki su autori ovaj položaj navodili kao gradinsko utvrđenje,¹⁴ ali na osnovi sačuvanih ostataka ne može se utvrditi kako je ova struktura originalno izgledala i koju je funk-

abundance of pottery sherds can be found on the surface. A smaller partition wall divides the hillfort into bigger northern and smaller southern part. The wall continues outside the rampart all the way to the western foot of the hill where an area enclosed with a low drystone wall was probably located. Two depressions in karst are visible at the south-eastern foot of the hillfort that could be used as ponds for collecting water. On the basis of field observations and pottery finds we can conclude that it was a hillfort settlement that was inhabited over a longer period during the Iron Age. An unusual characteristic of this hillfort is its eastern wall, which is much bigger and wider than the wall on the remainder of the hillfort, as clearly visible on aerial photos and on the spot (Fig. 14). The best interpretation of the strong reinforcement of the eastern wall could be that the enemy area was on that side i.e. the direction where from an attack might have been expected.

A large stone cairn (Fig. 18) is located on the southern, higher peak of Jagodnik hill (488 m). There were no visible traces of grave architecture in its structure, nor pottery sherds, which might be helpful in defining or dating the site to a certain period. Some authors mentioned this site as a hillfort,¹⁴

¹⁴ Arheologinja Vedrana Delonga navodi lokalitet *Ervenički Jagodnik* kao jedno od autohtonih gradinskih utvrđenja koja se nižu uz zapadnu stranu Mokro Polja: V. DELONGA 1984: 262.

¹⁴ Archaeologist Vedrana Delonga mentions the site of *Ervenički Jagodnik* as one of autochthonous hillforts along the western side of Mokro Polje (V. DELONGA 1984: 262).

SLIKA 14. Urušeni bedemi prapovijesne gradine Kočo u Erveniku (izvor: Geoportala DGU, foto: Š. Vrkić, 2015)
FIGURE 14. Collapsed walls of the prehistoric hillfort Kočo in Ervenik (source: Geoportala DGU, photo: Š. Vrkić, 2015)

ciju imala. No, važno je istaknuti da se radi o strateški važnom položaju s kojega je moguća vizualna komunikacija s gradinom Kočo na sjeveru i nizom gradina na jugu, odnosno nadzor suhozida na širem području lijeve i desne obale Zrmanje. Stratešku važnost ovog položaja potvrđuju i manji vojni zakloni ukopani u plašt gomile za vrijeme Drugog svjetskog rata.¹⁵ Na zapadnom rubu gomile sazidan je manji pastirski zaklon iz novijeg vremena.¹⁶

Nedaleko od suhozida u Mokrom Polju nalaze se čak četiri prapovijesne gradine koje je opisao njemački arheolog Werner Buttler.¹⁷ Uz samu trasu suhozida smještene su gradine Kućište u zaseoku Opačići i Đurina gromila kod bunara Kurelj, dok se gradine Veliki Oštrik i Radučka glavica nalaze na izdvojenim brdima, na području zapadno od bedema. Jedno manje gradinsko utvrđenje najvjerojatnije se nalazilo na mjestu kasnoantičke utvrde Čuker nad kanjonom Zrmanje (Sl. 15).¹⁸ U novijoj literaturi navodi se još nekoliko položaja, ali još uvijek nema sigurnih potvrda da se radi o prapovi-

but on the basis of preserved remains we cannot determine what this structure originally looked like and what its function was. However it is important to mention that its strategically important position enables visual communication with Kočo hillfort in the north and a series of hillforts in the south, i.e. surveillance of the drystone wall in the wider area of the left and right banks of Zrmanja. Strategic importance of this position was confirmed by many military shelters dug into its surface during the Second World War.¹⁵ A small shepherd's shelter was built rather recently on the western periphery of the mound.¹⁶

As much as four hillforts, described by the German archaeologist Werner Buttler, are situated in the vicinity of the drystone wall in Mokro Polje.¹⁷ Hillforts Kućište in Opačići hamlet and Đurina gromila near the Kurelj well are located near the route of the drystone wall. Hillforts Veliki Oštrik and Radučka glavica are located on isolated hills, in the area west of the wall. A small hillfort was most probably located at the place of late antique fort Čuker

¹⁵ U vojnim dokumentima Jagodnik se spominje kao dominantna kota tijekom bitke talijanskih i partizanskih snaga iz 1942. god.: *Zbornik NOR* 1954: 487.

¹⁶ Jedan sličan zaklon nalazi se na ostacima suhozida u jugoistočnom podnožju brda Jagodnik. Radi se o pastirskim zaklonima koji su zbog dostupnosti građevinskog materijala često sazidani na kamenim tumulima ili bedemima prapovijesnih gradina. Ovakve polukružne ili četvrtaste suhozidne objekte s otvorom na južnoj strani najčešće su gradili pastiri kao privremene zaklone od bure.

¹⁷ W. BUTTLER 1933: 193–194.

¹⁸ V. DELONGA 1984: 277.

¹⁵ In the military documents Jagodnik is mentioned as a dominant elevation in the battle between the Italian forces and partisans in 1942 (*Zbornik NOR* 1954: 487).

¹⁶ A similar shelter is located on the drystone wall remains at the south-eastern foot of Jagodnik hill. These were shepherd's shelters which were often built on stone tumuli or walls of prehistoric hillforts due to availability of building material. These semicircular or square drystone wall objects with an opening on the southern side were most often built by shepherds as temporary shelters from bora wind.

¹⁷ W. BUTTLER 1933: 193–194.

SLIKA 15. Položaj subozida i prapovijesnih gradina na području Mokrog Polja (izvor: Google Earth; označio: Š. Vrkić)
 FIGURE 15. Position of the drystone wall and prehistoric hillforts in the Mokro Polje region (source: Google Earth; marked: Š. Vrkić)

jesnim gradinama.¹⁹

Prvo se gradinsko utvrđenje nalazi na izdvojenom brdu Veliki Oštrik (365 m) koje se uzdiže nad nenaseljenim krškim područjem nedaleko od lijeve obale Zrmanje. Gradina je udaljena 700 m jugozapadno od velikog suhozida na predjelu Paloševina. Prvi ju je opisao Buttler, koji je istaknuo da se radi o dominantnom položaju, sličnom Radučkoj glavici, koji je zbog strateških razloga bio snažno utvrđen, ali zbog izostanka površinskih nalaza gradinu nije preciznije datirao.²⁰ No, bez obzira na vrijeme izgradnje, lokalitet je zbog svojeg dominantnog položaja mogao imati izuzetan vojno-strateški značaj u vrijeme ratnih sukoba.

Gradina Kućište nalazi se na manjoj zaravni nad poljem, na području južno od ostataka velikog suhozida. Ostatci su joj devastirani izgradnjom kuća zaseoka Opačići. Na osnovi prikupljenih ulomaka

over the Zrmanja canyon (Fig. 15).¹⁸ In the recent literature several more positions are mentioned, but there are no definite confirmations that these actually were prehistoric hillforts.¹⁹

The first hillfort is situated on Veliki Oštrik hill (365 m), rising over an uninhabited karst area, near the left bank of Zrmanja. The hillfort is at the distance of 700 m to the south west of the big drystone wall in the area of Paloševina. Buttler was the first to describe it, emphasizing that it was on a dominant position, similar to Radučka glavica, which was well-fortified due to strategic reasons, but it was not dated more precisely owing to lack of surface finds.²⁰ Regardless of the time of building, the site had to have exceptional military and strategic importance in time of war conflicts due to its dominant position.

Kućište hillfort is located on a small plateau over

¹⁹ M. Čelhar je u doktorskoj disertaciji navela tri položaja kod zaseoka Veinovići i Japundžići koji su zbog kamenih gomila, vidljivih na zračnim i satelitskim snimkama, uvršteni u katalog gradinskih naselja na području sjeverne Dalmacije: M. ČELHAR 2014: 355–356, kat. 083, 085–086.

²⁰ W. BUTTLER 1933: 194, T. 38, 1.

¹⁸ V. DELONGA 1984: 277.

¹⁹ M. Čelhar in her doctoral dissertation mentioned three positions near Veinovići and Japundžići hamlets, that were listed in the catalogue of hillfort settlements in northern Dalmatia owing to stone cairns visible on aerial photos and satellite images: M. ČELHAR 2014: 355–356, cat. 083, 085–086.

²⁰ W. BUTTLER 1933: 194, T. 38, 1.

keramike Buttler je gradinu okvirno datirao u željezno doba (*hallstatt*).²¹

U južnom nastavku nalazi se velika gradina Đurina gromila, također smještena na izbočini nadvijenoj nad poljem. L. Marun je proveo manje probno iskopavanje 1930. god. te je tom prilikom istražio dio masivnog bedema na jugozapadnoj strani čija je originalna širina iznosila više od 5 m.²² Na osnovi pronađene helenističke keramike Buttler je gradinu datirao u 3. – 2. st. pr. Kr., istaknuvši da je korištena za privremeno stanovanje ili zbjeg.²³ Tu je tvrdnju s pravom opovrgnuo S. Čače, koji smatra da se radi o središtu liburnske zajednice, koje je zasigurno bilo naseljeno od 3. do 1. st. pr. Kr.²⁴ Na osnovi teren-skih opažanja istaknuo je mogućnost da je gradina napuštena već početkom carskog razdoblja.²⁵

Velika prapovijesna gradina nalazi se na izdvojenom brdu Radučka glavica (358,9 m), udaljenom oko 1,5 km zapadno od Đurine gromile i pretpostavljene trase suhozida na graničnom području Mokrog Polja i Radučića.²⁶ Gradinu je prvi opisao Buttler, koji je zabilježio postojanje najmanje tri razine bedema, a na osnovi ostataka Marunove sonde i pronađenih zidova zaključio je da je na gradini moralo postojati uporište u rimsko vrijeme.²⁷ Čače je pretpostavio da je tijekom starijeg razdoblja ova gradina mogla biti sjedište liburnske teritorijalne zajednice kojoj je moglo pripadati područje Radučića, Mokrog Polja, Očestova i dijela Pađena.²⁸ On je smatra tipičnom arhaičnom gradinom s centralnom funkcijom, koja je kasnije izgubila status centralnog naselja, ali je zbog izuzetno dominantnog položaja ostala u funkciji naselja i utvrde.²⁹ Nedavno objavljeni predrimski novci potvrđuju da je gradina bila naseljena tijekom 3. i 2. st. pr. Kr.³⁰

the field, in an area south of the wall remains. Hillfort remains were devastated by building of the houses in Opačići hamlet. On the basis of collected pottery sherds, Buttler dated the hillfort broadly to the Iron Age (*hallstatt*).²¹

In the southern extension is a big hillfort Đurina gromila, also situated on an elevation rising over the field. L. Marun conducted a small-scope trial excavation in 1930 when he explored a part of massive wall on the south-western side, which was originally over 5 m wide.²² On the basis of finds of Hellenistic pottery, Buttler dated the hillfort to the 3rd – 2nd century BC, emphasizing that it was used for only temporary dwelling or as a refuge.²³ This statement was rightfully contested by S. Čače who believed that it was a center of Liburnian community, and that it was definitely settled from the 3rd to 1st century BC.²⁴ On the basis of field observations he mentioned the possibility that the hillfort might have been deserted as early as the beginning of the imperial period.²⁵

A big prehistoric hillfort is located on an isolated hill Radučka glavica (358.9 m), about 1.5 km west of Đurina gromila and the assumed route of the drystone wall in the border area of Mokro Polje and Radučić.²⁶ The hillfort was first described by Buttler who recorded at least three levels of walls, and on the basis of Marun's probe and uncovered walls, he concluded that a stronghold had to be located on the hillfort in the Roman period.²⁷ Čače assumed that this hillfort may have been a center of a Liburnian territorial community in the earlier period, encompassing the area of Radučić, Mokro Polje, Očestovo and part of Pađene.²⁸ He interpreted it as a typical archaic hillfort with central function, that later lost status of a central settlement but it retained the function of a settlement and fort due

²¹ W. BUTTLER 1933: 194, T. 37, 2.

²² W. BUTTLER 1933: 193–194, T. 37, 1; 33, 3.

²³ W. BUTTLER 1933: 194.

²⁴ S. ČAČE 2013: 28.

²⁵ S. ČAČE 2013: 33.

²⁶ Drugi je naziv za ovu gradinu Babića glavica. To je naziv koji koristi lokalno stanovništvo jer se u podnožju brda nalaze dva zaseoka Babića (Savanovići i Ikanovići). Ovaj se naziv ponekad koristi u arheološkoj literaturi umjesto naziva Radučka glavica (Š. BATOVIĆ 1977: karta 1, br. 31), a ponekad se pogrešno navode Babića glavica i Radučka glavica kao dvije prapovijesne gradine u Mokrom Polju (V. DELONGA 1984: 262).

²⁷ W. BUTTLER 1933: 193, T. 36, 2.

²⁸ S. ČAČE 1985: 837; S. ČAČE 1989: 79.

²⁹ S. ČAČE 1985: 762–763.

³⁰ M. ILKIĆ, M. REBIĆ 2014: 98, 105–106, kat. br. 1, 3, 36–38.

²¹ W. BUTTLER 1933: 194, T. 37, 2.

²² W. BUTTLER 1933: 193–194, T. 37, 1; 33, 3.

²³ W. BUTTLER 1933: 194.

²⁴ S. ČAČE 2013: 28.

²⁵ S. ČAČE 2013: 33.

²⁶ The other name of this hillfort is Babića glavica, used by local population as two hamlets of Babići (Savanovići and Ikanovići) are located at the foot of the hill. This term is sometimes used in archaeological literature instead of the term Radučka glavica (Š. BATOVIĆ 1977: map 1, no. 31), and occasionally Babića glavica and Radučka glavica are incorrectly mentioned as two prehistoric hillforts in Mokro Polje (V. DELONGA 1984: 262).

²⁷ W. BUTTLER 1933: 193, T. 36, 2.

²⁸ S. ČAČE 1985: 837; S. ČAČE 1989: 79.

Gradina je morala imati izuzetan strateški značaj u vrijeme kasnijih sukoba jer se nalazila na izdvojenom brdu koje dominira nad krškom zaravni oko srednjeg toka rijeke Krke, dok je u slučaju napada omogućavala lakšu obranu.³¹

Na području Radučića, uz sam rub kanjona rijeke Krke, nalaze se ostatci dviju prapovijesnih gradina. Gradina nad Gredom ili Bobodol smještena je uz rub kanjona, oko 2 km uzvodno od završetka velikog suhozida. Prvi ju je opisao Buttler te je samo okvirno datirao u prapovijesno razdoblje.³² To je manje utvrđenje sa snažnim bedemom s kojega se mogao nadzirati važni riječni prijelaz Bobodol, na kojemu je u rimskom razdoblju bio izgrađen most.³³ Druga je gradina, najvjerojatnije, postojala nedaleko od zaseoka Burze, odnosno nekoliko stotina metara istočno od završetka suhozida.³⁴ Na odvojenoj stijeni, nadvijenoj iznad dubokog riječnog kanjona, vidljivi su ostatci manjeg srednjovjekovnog utvrđenja, a na nekadašnje postojanje prapovijesne gradine upućuju nalazi keramike i ostatci suhozidnih nasipa u blizini.³⁵

Na području Radučića zabilježena su dva zanimljiva odnosa velikog suhozida s arheološkim ostacima iz rimskog razdoblja (Sl. 16). Prvi je nedavno otkriveni rimski vojni kastel u zaseoku Bjelobrci u Prnadovcu koji se nalazi 250 m zapadno od suhozida.³⁶ Za sada je teško tvrditi je li postojanje velikog suhozida utjecalo na odabir položaja na kojemu je kastel izgrađen, ali nije nevažna činjenica da su svi poznati rimski vojni ta-

to dominant position.²⁹ Recently published pre-Roman coins confirm that the hillfort was inhabited in the 3rd and 2nd centuries BC.³⁰ The hillfort had to have exceptional strategic importance in the period of later conflicts, as it was located on an isolated hill on dominant position over a karst plateau along the middle course of the Krka River and in case of attack it enabled easier defence.³¹

Remains of two prehistoric hillforts are situated in the Radučić region, next to the edge of the Krka canyon. Gradina nad Gredom or Bobodol is situated next to the edge of the canyon, about 2 km upstream from the end of the big drystone wall. Buttler was the first to describe it, dating it only broadly to prehistoric period.³² This is a smaller fortification with a strong rampart, enabling control of important river crossing Bobodol, where a bridge was built in the Roman period.³³ The other hillfort was most probably situated close to Burze hamlet, which is a few hundred meters east of the end of the drystone wall.³⁴ Remains of a smaller medieval fort are visible on an isolated rock, soaring over the deep river canyon. Pottery finds and remains of drystone walls in the vicinity indicate that a prehistoric hillfort was once located here.³⁵

Two interesting situations concerning relations of the big drystone wall with the archaeological remains from the Roman period were recorded in the Radučić region (Fig. 16). The first one refers to recently discovered Roman military *castellum* (fortlet) in Bjelobrdci hamlet in Prnadovac, 250 m west of the wall.³⁶ For now it is difficult to determine if the

³¹ Položaj je zadržao vojno-strateški značaj sve do modernog razdoblja što potvrđuju ostatci manje vojne promatračnice izgrađene od strane JNA tijekom 1970-ih godina: http://www.raducic.com/14_Gradina_na_Raduckoj_glavici.html.

³² W. BUTTLER 1933: 192, T. 34, 3.

³³ Danas se u širokom kanjonu ispod gradine nalaze plodne oranice, uređene sredinom 20. st., nakon što je snižavanjem sedrenih barijera isušeno veliko jezero Bobodol ili Marasovačko jezero. Na lijevoj strani rijeke, iznad nekadašnjeg riječnog prijelaza, nalazi se gradinski lokalitet Zasoki koji je imao najvažniju ulogu u nadziranju riječnog prijelaza iznad slapa Bobodol ili Čavlinov buk.

³⁴ Lokalitet je poznat pod više naziva: Cerin-grad (G. URLIĆ-IVANOVIĆ 1890: 90), Grad (S. GUNJAČA 1960: 277), Carigrad (M. ČELHAR 2014: 357, kat. 089), Gradina u Carigradu i Burzina gradina (http://www.raducic.com/18_Gradina_u_Carigradu.html).

³⁵ http://www.raducic.com/18_Gradina_u_Carigradu.html.

³⁶ Najvjerojatnije se radi o rimskom kastelu u kojemu su boravile pomoćne vojne postrojbe ili legijska odjeljenja. Za sad nije utvrđeno kad je sagrađen, ali se može pretpostaviti da je imao funkciju predstraže legijskom kastrumu ili kasnijem municipiju u Burnumu i nadzora nekoliko važnih cesta koje su prelazile preko područja Radučića: Š. VRKIĆ 2017 (u tisku).

²⁹ S. ČAČE 1985: 762-763.

³⁰ M. ILKIĆ, M. REBIĆ 2014: 98, 105-106, cat. nos 1, 3, 36-38.

³¹ The position retained military-strategic importance until the modern period as confirmed by remains of a smaller military observation post built by Yugoslav Army in the 1970s (http://www.raducic.com/14_Gradina_na_Raduckoj_glavici.html).

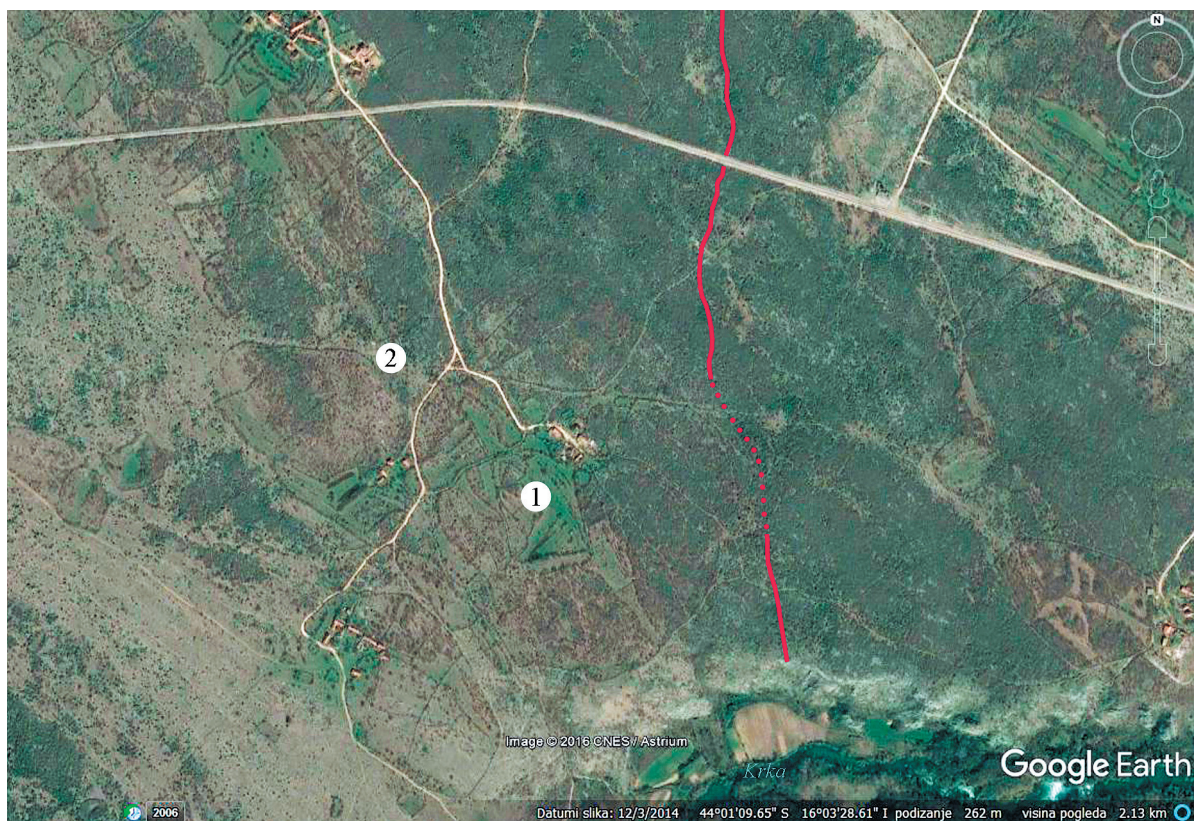
³² W. BUTTLER 1933: 192, T. 34, 3.

³³ Presently in the wide canyon under the hillfort are fertile plow fields, made in the mid-20th century after big lake Bobodol or Marasovačko jezero was drained by lowering tufa barriers. On the left side of the river, above the former river crossing, is a hillfort site of Zasoki, that played the most important role in surveillance of river crossing above the waterfall Bobodol or Čavlinov buk.

³⁴ The site is known under several names: Cerin-grad (G. URLIĆ-IVANOVIĆ 1890: 90), Grad (S. GUNJAČA 1960: 277), Carigrad (M. ČELHAR 2014: 357, cat. 089), Gradina in Carigrad and Burzina gradina (http://www.raducic.com/18_Gradina_u_Carigradu.html).

³⁵ http://www.raducic.com/18_Gradina_u_Carigradu.html.

³⁶ Most probably it was a Roman *castellum* in which auxiliary

SLIKA 16. Odnos suhozida s rimskim lokalitetima u Radučiću – vojni kastel (1) i cesta Burnum – Bobodol (2) (izvor Google Earth; označio Š. Vrkić)

FIGURE 16. Relation of the drystone wall remains to the Roman sites in Radučić – military castellum (1) and road Burnum – Bobodol (2) (source: Google Earth; marked by Š. Vrkić)

bori na ovom području izgrađeni zapadno od suhozida, na području koje su kontrolirali Liburni.

Posebno su važni ostatci rimske ceste koja je prolazila uz sjevernu stranu kastela i okomito sjekla ostatke suhozida. Radi se o nedavno utvrđenom cestovnom pravcu iz ranog rimskog razdoblja koji je vodio od sjevernog ulaza legijskog kastruma Burnum do riječnog prijelaza Bobodol na Krki.³⁷ Ostatci suhozida nisu vidljivi na trasi ceste, kao ni u njezinoj neposrednoj blizini, zbog čega je opravdano pretpostaviti da je prilikom njezine izgradnje suhozid bio presječen. Za sada je to najznačajniji nalaz koji upućuje da je bedem stariji od ranog rimskog razdoblja. Sličnih bi nalaza moglo biti još nekoliko jer je pouzdano utvrđeno da su preko područja Radučića prelazile trase akvedukta Plavno polje – Burnum,³⁸ operativne ceste Stara straža – Radučić,³⁹ ceste *ad inum montem Ditionum Ulci-*

presence of the big drystone wall affected selection of the position for building a *castellum*, but it is not irrelevant that all known Roman military camps in this region were built west of the drystone wall, in the region controlled by the Liburnians.

Remains of the Roman road are particularly important. It passed along the northern side of the *castellum* and cut the wall remains perpendicularly. This road from the early Roman period has been identified only recently. It led from the northern entrance of the legionary *castrum* of Burnum to the river crossing Bobodol on Krka.³⁷ Drystone wall remains are not visible on the road route, nor in its immediate vicinity, therefore it is reasonable to assume that the drystone wall was cut through during its building. For now this is the most important finding indicating that the wall is older than the early

units or legionary troops were stationed. The time of building has not been determined, but we can assume that it functioned as an outpost to a legionary *castrum* or later *municipium* in Burnum, controlling several important roads passing over the Radučić region: Š. VRKIĆ 2017 (in print).

³⁷ I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ 2013: 556–559.

³⁷ I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ 2013: 556–559.

³⁸ B. ILAKOVAC 1982: 35–105.

³⁹ B. ILAKOVAC 1980: 109–122.

SLIKA 17. Arheološki lokaliteti u blizini suhozida (izradio: Š. Vrkić)
 FIGURE 17. Archaeological sites in the vicinity of the drystone wall (made by Š. Vrkić)

rum⁴⁰ i magistralne ceste Akvileja – Dirahij.⁴¹ Sve bi ove strukture trebale presijecati ostatke suhozida, no to tek treba potvrditi opsežnijim terenskim pregledima ili arheološkim iskopavanjem.

Među važnije arheološke lokalitete koji se mogu dovesti u vezu s izgradnjom velikog suhozida svakako spada arheološki kompleks Burnum koji je desetljećima bio glavno rimsko uporište na liburnsko-delmatskom graničnom području. Ovaj se arheološki kompleks nalazi oko 2,5 km zapadno od velikog suhozida u Radučiću, a sastoji se od Gradine u Puljanima na lijevoj i rimskog legijskog tabora na desnoj strani rijeke Krke. Gradina se nalazi na izduženom rtu, s tri je strane okružena dubokim riječnim kanjonom, dok je na JI strani zaštićena

⁴⁰ Ishodištem ove ceste smatra se legijski kastrum u Burnumu, a njezin početni dio preklapa se s cestom koja vodi na riječni prijelaz Bobodol: I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ 2013: 556–557.

⁴¹ I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ 2013: 543–544.

Roman period. There could be several more similar finds as it has been determined with certainty that routes of the aqueduct Plavno polje – Burnum,³⁸ operational road Stara straža – Radučić,³⁹ road *ad imum montem Ditionum Ulcirum*,⁴⁰ and main road Aquileia – Dyrrachium⁴¹ passed through the Radučić region. All these structures should have cut through the drystone wall remains but this needs to be confirmed with more comprehensive field surveys or archaeological excavations.

Archaeological complex of Burnum which was the main Roman base in the Liburnian-Delmatean border area definitely belongs to the sites that can be associated with building of the big drystone wall. This archaeological complex is located about 2.5 km west of the wall in Radučić and

it consists of Gradina in Puljani on the left bank of the Krka river and Roman legionary camp on the right bank. The hillfort is located on an elongated ridge, surrounded on three sides with a deep river canyon, while on the south-eastern side it is protected with mighty drystone wall.⁴² One small drystone wall cuts off the beginning of the ridge.⁴³ Most authors believe it was the center of the Bur-

³⁸ B. ILAKOVAC 1982: 35-105.

³⁹ B. ILAKOVAC 1980: 109-122.

⁴⁰ Legionary castrum in Burnum is considered to be the starting point of this road, and its initial part overlaps with the road leading to river crossing Bobodol (I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ 2013: 556-557).

⁴¹ I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ 2013: 543-544.

⁴² W. BUTTLER 1933: 192, T. 36, 1.

⁴³ This small wall was first noticed by M. Zaninović, who interpreted it as a defensive wall of the hillfort (M. ZANINOVIĆ 1968: 120). D. Periša believes it was a Roman siege wall built during the conquest of the Roman stronghold Arduba, that he locates on Gradina in Puljani (D. PERIŠA 2008: 513).

moćnim suhozidnim bedemom.⁴² Jedan manji suhozid pregrađuje početak rta.⁴³ Većina autora smatra je sjedištem Burnista, koje neki svrstavaju u liburnske, a neki u delmatske zajednice.⁴⁴ Nasuprot gradini, na desnoj obali Krke, uspostavljen je rimski vojni tabor, možda već u vrijeme Oktavijanova pohoda na Delmate 34. – 33. god. pr. Kr.⁴⁵ Kasnije je na istom mjestu izgrađen legijski kastrum Burnum s čitavim nizom vojnih i civilnih sadržaja.⁴⁶

6. POVIJESNO-GEOGRAFSKI KONTEKST

Tijekom dosadašnjih terenskih istraživanja na ostatcima velikog suhozida nisu pronađeni nikakvi pokretni arheološki nalazi na osnovi kojih bi se njegova izgradnja mogla smjestiti u određeno povijesno razdoblje. Sva je prilika da takvih nalaza neće ni biti, zbog čega je metoda karakterizacije povijesnog krajolika Bukovice ključna za dataciju ostataka velikog suhozida. Za sada se s velikom sigurnošću može zaključiti da se radi o ostatcima iz najstarijih povijesnih razdoblja, dok su za njegovu precizniju dataciju najvažniji odnosi sa strukturama pouzdano datiranim u određena povijesna razdoblja. Za sada je najvažniji takav nalaz trasa rimske ceste Burnum – Bobodol, koja presijeca ostatke suhozida nedaleko od zaseoka Bjelobrci (Prnadovac) u Radučiću. Takvih bi situacija trebalo biti još nekoliko jer su preko područja Radučića i pretpostavljene trase suhozida izgrađeni legijski akvedukt i druge ceste iz ranog rimskog razdoblja. No, za konačnu potvrdu datiranja suhozida u vrijeme prije ranog rimskog razdoblja potrebno je provesti opsežnija istraživanja koja bi svakako trebala uključivati i arheološka iskopavanja. Zbog toga ću u kratkim crtama navesti glavne razloge

nistae, interpreted as the Liburnian community by some authors, or as the Delmatean one by the others.⁴⁴ On the opposite side of the hillfort, on the right bank of the river, a Roman military camp was established perhaps as early as the Octavian's conflict with the Delmatae in 34 – 33 BC.⁴⁵ Later on legionary castrum of Burnum was built on that position with all the necessary military and civilian facilities.⁴⁶

6. HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL CONTEXT

During the previous field inspections of the remains of the big drystone wall no movable archaeological finds were recovered that might be helpful in dating. In all likelihood such finds will not be found, which is why the method of historic landscape characterisation of Bukovica is crucial in dating the remains of the big drystone wall. For now we can conclude with great certainty that these are the remains from the earliest historic periods while more precise dating depends on relations with the structures firmly dated to certain historical periods. So far the most important such find is the route of the Roman road Burnum – Bobodol, cutting through the remains of the drystone wall near Bjelobrci hamlet (Prnadovac) in Radučić. Such situations might be more frequent as legionary aqueduct and other Roman roads from the early Roman period were built over the Radučić region and assumed route of the drystone wall. Extensive research which should definitely include archaeological excavations is necessary for the final confirmation of dating of the drystone wall to the period before the Roman era. Therefore I shall present briefly main reasons indicating that the drystone wall does not date to some later historical period.

As already mentioned the big drystone wall could not have been built in the modern period as more recent drystone enclosures were built on its remains, and the one near Popovići hamlet in Mokro Polje is definitely dated to the period before

⁴² W. BUTTLER 1933: 192, T. 36, 1.

⁴³ Ovaj mali bedem prvi je uočio M. Zaninović, koji ga je smatrao obrambenim bedemom gradine (M. ZANINOVIĆ 1968: 120). D. Periša ga smatra rimskim opadnim bedemom, izgrađenim za vrijeme osvajanja delmatskog uporišta Ardube koju smješta na Gradinu u Puljanima (D. PERIŠA 2008: 513).

⁴⁴ U novije je vrijeme izneseno posve novo mišljenje da se na tom lokalitetu nalazila delmatska utvrda Arduba, koju je uništila rimska vojska tijekom slamanja Batonova ustanka: D. PERIŠA 2008, 513.

⁴⁵ M. ZANINOVIĆ 1968: 122.

⁴⁶ O novijim istraživanjima v. u: CAMBI et al. 2007; Ž. MILETIĆ 2010, 113–141.

⁴⁴ Recently a new thesis was proposed that the Delmatean fort Arduba was located at this site, later destroyed by the Roman army when Bato's rebellion was crushed (D. PERIŠA 2008, 513).

⁴⁵ M. ZANINOVIĆ 1968: 122.

⁴⁶ On recent research see in CAMBI et al. 2007; Ž. MILETIĆ 2010: 113–141.

SLIKA 18. Ostaci suhozida na jugoistočnoj padini brda Jagodnik u Erveniku (foto Š. Vrkić, 2015)

FIGURE 18. Remains of the drystone wall on the south-eastern slope of Jagodnik hill in Ervenik (photo: Š. Vrkić, 2015)

koji ukazuju da suhozid ne potječe iz nekog mlađeg povijesnog razdoblja.

Kao što je već ranije navedeno, veliki suhozid nije mogao biti izgrađen u modernom razdoblju jer su na njegovim ostacima sazidane novije suhozidne ograde, od kojih je ona kod zaseoka Popovići u Mokrom Polju sigurno datirana u vrijeme prije 1827. god (Sl. 6). Može se isključiti mogućnost da se radi o ostacima neke novovjekovne međe jer se trasa suhozida ni na jednom mjestu ne preklapa s granicama današnjih selâ koja su formirana nakon oslobođenja od Osmanlija.⁴⁷ Brojni drugi pokazatelji upućuju na to da se ne radi ni o ostacima razgraničenja iz nekog starijeg povijesnog razdoblja.

Iz razdoblja razvijenog srednjeg vijeka potječu pisani povijesni izvori koji donose podatke o dugogodišnjem teritorijalnom sporu koji se na ovom području vodio između lokalnih plemića Keglevića i kraljevskih Vlaha (*Olahi regalis*) koje je kralj

the year 1827 (Fig. 6). We can rule out the possibility that these were the remains of some modern period boundary as the drystone wall route does not overlap in none of its segments with the present-day village boundaries that were formed after the liberation from the Ottomans.⁴⁷ Many other elements indicate that these were not demarcation remains from some earlier historical period.

Written sources from the High Middle Ages offer information on lengthy territorial dispute in this area between the local aristocratic Keglević family and royal Vlachs (*Olahi regalis*), settled by King Louis I of Hungary in the vicinity of noblemen's estates in an attempt of weakening their power. The first estate given to the Vlachs in this area was Vidče selo, later called Krivonos the center of which was probably in the area of present-day Bukarice hamlet in Ervenik, located in

⁴⁷ Zanimljivo je da se ostaci velikog bedema na triljskom području preklapaju s granicama današnjih sela. Tako ostaci masivnog bedema na predjelu Turjački podi predstavljaju granicu sela Turjaci i Vojnić Sinjski, dok njegovi skromniji ostaci na uzvisini iznad Vojnića predstavljaju graničnu crtu prema selu Košute, koja je tijekom prošlosti bila predmet teritorijalnog spora između dvaju sela. Unatoč tomu, ali i izostanku pokretnih arheoloških nalaza, nitko od autora koji su se dotaknuli ove teme ne dvoji da je riječ o ostacima iz protopovijesnog razdoblja.

⁴⁷ It is interesting that the remains of the big drystone wall in the Trilj region overlap with the boundaries of present-day villages. In that way the remains of the massive wall in the area Turjački podi represent a boundary of the villages of Turjaci and Vojnić Sinjski, while its more meager remains on the hill above Vojnić represent a boundary line towards the village of Košute, which was a cause of territorial dispute between the two villages in the past. Despite all that, and lack of movable archaeological finds, none of the authors who dealt with this theme had any doubt that these were the remains from the protohistoric period..

Ludovik I. Anžuvina (1342. – 1382.) naseljavao u blizini plemićkih posjeda, nastojeći time oslabiti njihovu moć. Prvi posjed koji su Vlasi dobili na ovom području bilo je Vidče selo, kasnije nazvano Krivonos, čije se središte najvjerojatnije nalazilo na prostoru današnjeg zaseoka Bukarice u Erveniku, koji se nalazi u neposrednoj blizini ostataka velikog suhozida. Vlasi su kasnije prisvojili još neke Keglevićeve posjede na desnoj strani Zrmanje, zbog čega je izbio spor koji je potrajalo 120 godina, a okončan je tek 1489. god.⁴⁸ Ipak, nije izgledno da su ovi događaji mogli rezultirati izgradnjom velikog međašnog zida, ponajprije zbog toga što su se posjedi sukobljenih strana nalazili s obje strane suhozida. Osim toga, on se protezao sve do kanjona rijeke Krke, što zasigurno izlazi izvan područja navedenog teritorijalnog spora.

Ostatci velikog suhozida ne mogu se dovesti u izravnu vezu ni s međašnim zidovima izgrađenim u ranom rimskom razdoblju. Do sad su na našem području otkrivena tri takva zida (Donji Karin, Jablanac i Golubić kod Obrovca), čijom je izgradnjom rimska vlast razrješavala teritorijalne sporove između autohtonih liburnskih zajednica.⁴⁹ Pošto sam bio u prilici obići sva tri poznata međašna zida, iz ove kategorije arheoloških nalaza mogu sa sigurnošću isključiti ostatke velikog suhozida na istoku Bukovice. Iako su svim ovim strukturama zajedničke karakteristike velika dužina, suhozidna tehnika gradnje i stanje očuvanosti, koje je jasan pokazatelj njihove velike starosti, najveća je razlika ta što kod velikog suhozida u Bukovici nema nikakvih elemenata teritorijalnog razgraničenja. Mogućnost razgraničenja posebno umanjuje činjenica što veliki suhozid presijeca teritorij liburnske zajednice sa središtem na gradini Đurina gromila,⁵⁰ a po nekim bi pretpostavkama mogao presijecati teritorije nekoliko predrimskih zajednica.⁵¹ Također, ne može se dovesti u vezu s kasnijim razgraničenjem jer presijeca područje legijskog teritorija sa sjedištem u Burnumu.⁵² Uz sve to, suhozid je

the immediate vicinity of the remains of the big drystone wall. The Vlachs later appropriated some other Keglević's estates on the right bank of Zrmanja causing a dispute that lasted for 120 years and it was ended only in 1489.⁴⁸ However it is not likely that these events could result in construction of the big boundary wall primarily owing to the fact that the estates of the conflicting parties were located on both sides of the wall. Furthermore, the wall had spread all the way to the Krka canyon which is definitely out of the area of the mentioned territorial dispute.

Remains of the big drystone wall cannot be directly associated with the boundary walls built in the early Roman period either. Three such walls have been discovered in our region of interest (Donji Karin, Jablanac and Golubić near Obrovac), and their construction was used by the Roman power to solve territorial disputes between the autochthonous Liburnian communities.⁴⁹ Since I have had the opportunity to see all three boundary walls, I can rule out with certainty the remains of the big drystone wall in the east of Bukovica from this category of the archaeological finds. Although these structures have common characteristics such as extensive length, drystone wall building technique and state of preservation as clear indicator of their ancient origin, the greatest difference is that there are no elements of territorial demarcation concerning the big drystone wall from Bukovica. The possibility of demarcation is reduced by the fact that big drystone wall cuts through the territory of the Liburnian community with the center on Đurina gromila hillfort,⁵⁰ and according to certain assumptions it might have cut through the territories of several pre-Roman communities.⁵¹ It also cannot be related to later demarcation as it cuts through the legionary territory with center at Burnum.⁵² Besides, the drystone wall was built

⁴⁸ V. KLAJIĆ 1917: XIII.

⁴⁹ O rimskim međašnim zidovima na liburnskom području v. u: Š. VRKIĆ 2014, 100–116.

⁵⁰ S. ČAČE 1985: 837; S. ČAČE 1989: 79.

⁵¹ S. ČAČE 2006: 72, Map. 4.

⁵² M. Zaninović je iznio tezu da je legijski teritorij (*territorium legionis*) bio jedinstvena cjelina koja je obuhvaćala široki prostor između Smrdelja, Plavna, Knina, Uzdolja i Promine: M. ZANI-

⁴⁸ V. KLAJIĆ 1917: XIII.

⁴⁹ On the Roman boundary walls in the Liburnian region see in Š. VRKIĆ 2014: 100–116.

⁵⁰ S. ČAČE 1985: 837; S. ČAČE 1989: 79.

⁵¹ S. ČAČE 2006: 72, Map 4.

⁵² M. Zaninović assumed that the legionary territory (*territorium legionis*) was a unified whole encompassing wide area between Smrdelji, Plavno, Knin, Uzdolja and Promina (M. ZANINOVIĆ 1985: 73); Thesis on unified legionary territory is accepted by current researchers of Burnum (N. CAMBI *et al.* 2007: 7, Fig. 3; Ž. MILETIĆ 2010: 117–119). S. Čačec had a

izgrađen na strateškim položajima, masivniji je od rimskih međašnih zidova i za razliku od njih nije trasiran pomoću mjernih instrumenata.

Ne možemo potpuno isključiti mogućnost da je suhozid izgrađen u nekom starijem prapovijesnom razdoblju, iako za sada o tome nemamo nikakvih konkretnih podataka, niti su na našem području zabilježene slične prapovijesne strukture.

Smatram da su za interpretaciju velikog suhozi- da najvažnije topografske karakteristike prostora na kojemu je izgrađen. One ponajprije upućuju na to da se radi o vojno-obrambenoj strukturi koju je nedvojbeno izgradila strana koja je nadzirala teritorij zapadno od suhozida. Izgradnjom velikog suhozida, koji je originalno bio dug oko 14 km, u potpunosti je pregrađeno područje između padina jugoistočnog Velebita i kanjona rijeke Krke (Sl. 17, 20). Izgradnja ovako velike strukture nedvojbeno je bila zahtjevan poduhvat koji podrazumijeva pomno planiranje gradnje i dobru organizaciju rada. Odabirom trase omogućeno je iskorištavanje svih topografskih karakteristika prostora koje su išle u prilog brzom i efikasnoj izgradnji te kasnijem laganijem nadzoru teritorija i mogućem organiziranju obrane. Nije moguće utvrditi koliko je trajala izgradnja, ali čini mi se izglednijim da je suhozid izgrađen u kraćem vremenskom razdoblju, uz sudjelovanje većeg broja ljudi, nego da je građen ili nadograđivan kroz duže vremensko razdoblje od strane manjeg broja ljudi.⁵³

Za sada nije moguće pouzdano utvrditi kako je ova struktura originalno izgledala. Iako se na prvi pogled čini da je to bio jednostavni, široki suhozid sazidan od amorfne kamena prikupljenog u bližjoj okolici, ne treba isključiti ni druge mogućnosti.⁵⁴

NOVIĆ 1985: 73. Tezu o jedinstvenom legijskom teritoriju prihvaćaju i aktualni istraživači Burnuma: N. CAMBI et al. 2007: 7, Sl. 3; Ž. MILETIĆ 2010: 117–119. Drugačije je mišljenje iznio S. ČAČE koji smatra da se legijski teritorij mogao sastojati od više odvojenih teritorijalnih cjelina: S. ČAČE 1989: 59–91; S. ČAČE 2013: 29–32. Međutim, nitko od navedenih autora ne dvoji da je legijski teritorij obuhvaćao znatan prostor, uključujući međuriječje Zrmanje i Krke, na kojemu se nalaze ostatci suhozida.

⁵³ Prema procjenama jedna je osoba dnevno mogla prikupiti 0,75 m³ kamena, odnosno sazidati oko 2 m³ suhozida. U ovom je slučaju to moglo biti i znatno više zbog jednostavnosti suhozidne strukture i lako dostupnog građevinskog materijala. Procjena se temelji na studiji koja je provedena za prapovijesne suhozidne strukture na području sjeverne Dalmacije: J. CHAPMAN et al. 1996: 162–163.

⁵⁴ Tijekom terenskog pregleda nije bilo moguće utvrditi, ali ni

on strategic positions, it is more massive than the Roman boundary walls and, as opposed to them, measuring instruments were not used in its construction.

We cannot rule out the possibility that the drystone wall was built in some earlier prehistoric period although for now we have no specific information in that regard, and similar prehistoric structures have not been recorded in our region.

I believe that the topographic characteristics of the region are most important factor in interpretation of the big drystone wall. Mostly they indicate that it was a military-defensive structure undoubtedly built by the party controlling the territory west of the drystone wall. By building the drystone wall, originally 14 km long, area between the slopes of south-eastern Velebit and canyon of the Krka River had been completely divided (Fig. 17, 20). Building of a structure this big was definitely a demanding enterprise implying careful planning of the construction and good work organization. Selection of the route enabled exploitation of all topographic characteristics of the area supporting fast and efficient construction, and later easy surveillance of the territory and possible defense organization. It is impossible to determine how long the building lasted but it seems more likely that it was built in a shorter period with participation of a bigger number of workers, than that it was built or expanded over a longer time span by a small group of people.⁵³

For now it is impossible to determine what this structure originally looked like. Although at first sight it seems it was a simple, wide drystone wall built of undressed stones collected in the immediate vicinity, we should not rule out other possibilities.⁵⁴ On the basis of the average preserved height of

different opinion as he believed that the legionary territory might have consisted of separate territorial wholes (S. ČAČE 1989: 59–91; S. ČAČE 2013: 29–32). However none of the mentioned author has any doubt that the legionary territory encompassed wide area, including the interfluvium of Zrmanja and Krka, where the remains of the drystone wall are situated.

⁵³ It is estimated that 0.75 m³ of stone could be carried per day by hand and total range of built stone is about 2 m³ of drystone wall per person-day. In this case it could have been much more owing to simplicity of drystone wall structure and easily available building material. The estimate is based on the study conducted for prehistoric drystone wall structures in the region of northern Dalmatia (J. CHAPMAN et al. 1996: 162–163).

⁵⁴ During the field survey it was impossible to determine (and to

Na osnovi prosječne sačuvane visine od 0,5 m i manje količine urušene građe ne može se tvrditi da je suhozid imao neku značajniju visinu. No, treba uzeti u obzir činjenicu da je riječ o strukturi izgrađenoj u suhozidnoj tehnici koja bi mogla biti starija više od dvije tisuće godina, zbog čega je očekivano da je tijekom vremena došlo do njezine veće razgradnje.⁵⁵ Ako je suditi po originalnoj širini suhozida, koja prosječno iznosi oko 2 m, može se pretpostaviti da visina nije bila manja od 1,5 m.

Jedini arheološki nalazi s područja Hrvatske koji se mogu usporediti s velikim suhozidom iz Bukovice jesu ostatci suhozidnih bedema na triljskom području (Sl. 19). Po svemu sudeći, ne radi se o ostacima delmatskih obrambenih fortifikacija,⁵⁶ već dijelu šireg rimskog opsadnog sustava koji je najvjerojatnije izgrađen za vrijeme Oktavijanove kampanje vođene protiv Delmata 34. – 33. god. pr. Kr.⁵⁷ Zajedničke su karakteristike ovih dviju struktura pomno iskorištavanje topografskih karakteristika prostora, posebno padina različitih uzvisina, što je omogućavalo laganiji nadzor neprijateljskog područja i prednost u slučaju njihova napada. Na mjestima dvaju prirodnih prolaza između brda triljski su bedemi izrazito masivni i višestruko veći od ostataka suhozida u Bukovici. No, na ostalim predjelima, posebno na padinama Vojničke uzvisine, ti su ostatci bili puno skromniji i nerijetko su očuvani samo u temeljima, iz kojih je vidljivo da je donji dio bedem originalno bio širok oko 2 m.⁵⁸ Na osnovi poznatih podataka može se zaključiti da su ovi bedemi prilično slični ostacima velikog suhozida u Bukovici. Najveća je razlika ta što se u našem slučaju ne radi o opsadnom bedemu koji okružuje određeno područje, već o strukturi kojom je pregrađen veliki prostor između Velebita i rijeke Krke, čime je uspostavljena kontrola i nadzor pristupa prema Bukovici.

potpuno isključiti mogućnost da su prilikom izgradnje, osim kamena, bili iskorišteni i neki organski materijali kao što su zemljani nasipi, drvene palisade i sl. Za sada se može s velikom sigurnošću pretpostaviti da tijekom izgradnje suhozida ovo nije bio u potpunosti ogoljeni krški prostor, već je zasigurno postojalo znatno više šumskih površina i zemljanog pokrova: I. BORZIĆ 2007, 166.

⁵⁵ Kao dobra usporedba mogu se navesti rimski međašni zidovi koji su zahvaljujući međašnim natpisima pouzdano datirani u 1. st. po Kr. Iako se pretpostavlja da im je originalna visina iznosila najmanje 1,2 m, ostatci su im najčešće sačuvani u visini od 0,5 m, uz redoviti izostanak urušene kamene građe.

⁵⁶ J. BRITVIĆ 1963-1965: 27–37.

⁵⁷ D. PERIŠA 2008: 511–512.

⁵⁸ J. BRITVIĆ 1963-1965: 30, 32.

0.5 m and small amount of collapsed material we cannot say that the drystone wall reached some significant height. However we need to keep in mind that it was a structure built in drystone technique that might be over two thousand years old so it is expectable that over time it had to disintegrate.⁵⁵ On the basis of the original width of the drystone wall, that is about 2 m on average, we can assume that the height was not less than 1.5 m.

The only archaeological finds in Croatia that are comparable to the big drystone wall from Bukovica are the remains of drystone walls in the Trilj region (Fig. 19). In all likelihood these were not the remains of the Delmatean defensive fortifications,⁵⁶ but a part of wider Roman siege system, probably built during the Octavian's campaign against the Delmatae in 34 – 33 BC.⁵⁷ Common characteristics of the two structures are efficient exploitation of the topographic characteristics of the area, particularly slopes of different heights enabling easier surveillance of the enemy territory and advantage in case of attack. At places of two natural passes between the hills, the walls from Trilj are extremely massive and several times bigger than the remains of the drystone wall in Bukovica. But in other areas, particularly on the slopes of Vojnić hill, these remains were scarcer and they are often preserved only in foundations which reveal that the lower part of the wall was originally about 2 m wide.⁵⁸ On the basis of available information one can conclude that these walls are rather similar to the remains of the big drystone wall in Bukovica. The biggest difference is that in our case it was not a defensive wall enclosing a certain area but a structure dividing a large area between Velebit and the Krka River establishing in that way control and surveillance of approach to Bukovica.

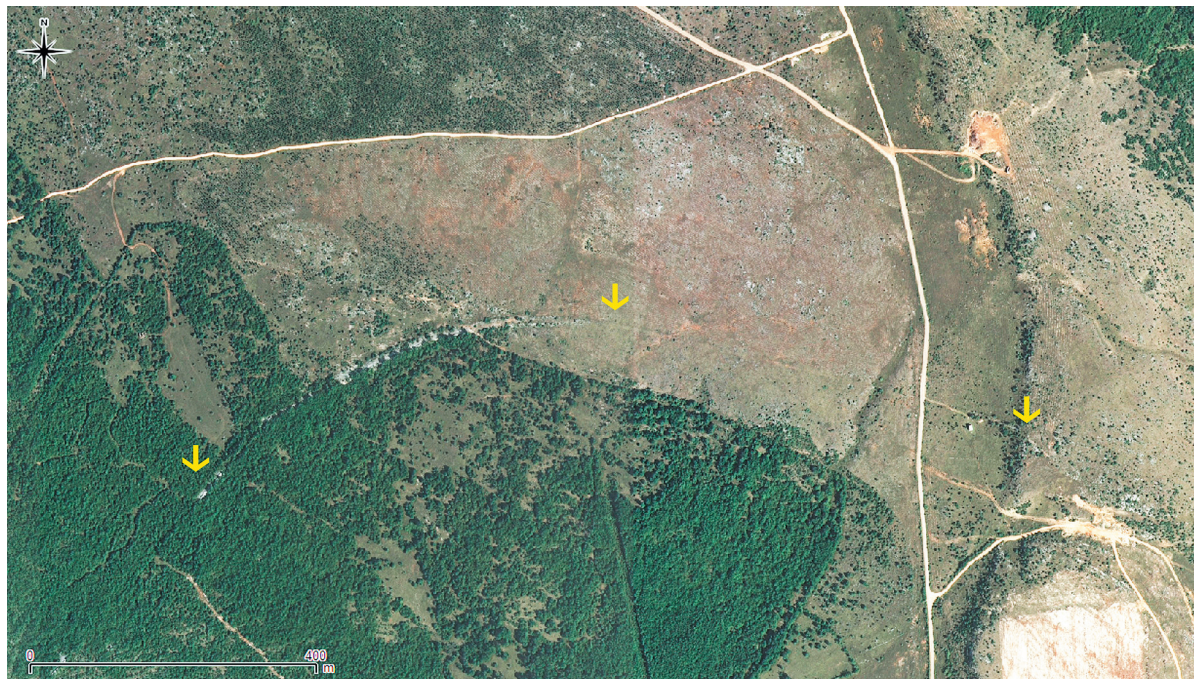
rule out) the possibility that some organic materials such as earth embankments, wooden palisades etc. were used in construction in addition to stone. For now we can assume with great level of certainty that during the drystone wall building this was not completely bare karst area but there had to be more wood and soil cover (I. BORZIĆ 2007: 166).

⁵⁵ Roman boundary walls can be mentioned as a good comparison as they are firmly dated to the 1st century AD owing to boundary inscriptions. Although it is assumed that their original height was at least 1.2 m, the remains are usually preserved to the height of 0.5 m, with regular lack of collapsed stone material.

⁵⁶ J. BRITVIĆ 1963-1965: 27-37

⁵⁷ D. PERIŠA 2008: 511-512

⁵⁸ J. BRITVIĆ 1963-1965: 30, 32

SLIKA 19. Dio velikog suhozidnog bedema između selâ Turjaci i Vojnić Sinjski (izvor Geoportall DGU; označio Š. Vrkić)
FIGURE 19. Part of the big drystone wall between the villages of Turjaci and Vojnić Sinjski (source: Geoportall DGU; marked by Š. Vrkić)

Bukovički je suhozid većim dijelom izgrađen na padinama različitih uzvišenja, tako da je i njegova manja visina mogla pružiti zaklon braniteljima koji su se već nalazili u dominantnom položaju u odnosu na moguće napadače. Suhozid je mogao zaustaviti iznenadni konjanički napad ili otežati odnošenje plijena, posebno odvođenje stoke, čije je otimanje mogao biti jedan od glavnih ciljeva pljačkaških pohoda jer je stočarstvo bilo glavna gospodarska grana ovog područja u svim povijesnim razdobljima. Iako je mogao biti iskorišten kao obrambena struktura, čini se da su primarne funkcije velikog suhozida bile uspostava nadzora i kontrole graničnog područja. Uz to, njegova je izgradnja zasigurno imala snažne političke i psihičke učinke koji su možda bili jednako važni kao i vojno-strateški ciljevi. Izgradnjom velikog suhozida neprijatelju je odaslana poruka organiziranosti i moći, koja ga je trebala odvratiti od mogućih napada na područje zapadno od suhozida, dok je za lokalno stanovništvo, koje se u slučaju opasnosti moglo skloniti ili se već bilo sklonilo zapadno od suhozida, stvoren osjećaj zaštite i sigurnosti.

Skromni povijesni izvori koji se odnose na ovo područje ne daju nam jasan odgovor na pitanje tijekom kojih je sukoba veliki suhozid izgrađen.

The drystone wall from Bukovica was built on the slopes of different elevations so that its smaller height could have provided shelter to defenders that were already in a dominant position in relation to possible offenders. The drystone wall could have stopped sudden cavalry attack or it could have complicated carrying spoils, particularly cattle whose raiding might have been one of the most important aims of the plundering attacks as cattle breeding was main branch of economy in this region in all historical periods. Although it might have been used as a defensive structure, it seems that the primary function of the big drystone wall was establishing surveillance and control of the border area. Moreover, its construction definitely had strong political and psychological effects which might have been just as important as the military-strategic aims. Construction of the big drystone wall sent a message of a high level of organization and power to the enemy, with an aim of diverting him from possible attacks on the area west of the wall while the local population had the feeling of protection and safety as they could hide or they had already hidden west of the drystone wall.

Meager historical sources relating to this region do not offer a clear answer to the question during what conflicts was the big drystone wall built. Spa-

Prostorni odnosi s najbližim srednjovjekovnim utvrdama ne idu u prilog datiranju suhozida u razdoblje kasnog srednjeg vijeka.⁵⁹ Time se umanjuje mogućnost da je izgrađen u vrijeme osmanlijskih pljačkaških upada ili uoči njihova kasnijeg osvajanja područja sjeverne Dalmacije.⁶⁰

Iz razdoblja ranog srednjeg vijeka o ovom je području poznat podatak iz 536. godine, kada se vojska Istočnih Gota povukla u Burnum, nakon poraza koji su im Bizantinci nanijeli u bitci kod Skardone.⁶¹ U to vrijeme izgradnja velikog suhozida nije imala smisla jer je kontrola Knina, koji je već od vremena kasne antike preuzeo ključnu ulogu u nadzoru šireg područja, omogućavala nadzor pristupa prema Bukovici i Ravnim Kotarima.⁶² Uz to, najbliža kasnoantička utvrda nalazila se na položaju Čuker u Mokrom Polju, udaljenom oko 2 km istočno od ostataka velikog suhozida.⁶³

Smatram da se na osnovi svih dostupnih podataka gradnja velikog suhozida na istoku Bukovice može najbolje objasniti ako se smjesti u vrijeme liburnsko-delmatskih, odnosno rimsko-delmatskih sukoba. Gotovo se svi autori slažu da je istok Bukovice bio rubni dio matičnog liburnskog teritorija, na kojemu su njihove zajednice graničile sa susjednim narodima. Područje na lijevoj obali rijeke Krke tradicionalno se pripisuje Delmatima, premda je vjerojatnije da su ga prije njihove ekspanzije naseljavale njima srodne zajednice.⁶⁴ Područje uz rijeku Butišnicu i gornji tok Zrmanje moglo bi pri-

tial relations with the closest medieval forts do not support dating of the drystone wall to the period of the Late Middle Ages.⁵⁹ This reduces the possibility that it was built in the period of the Ottoman plundering raids or shortly before their later conquest of the region of northern Dalmatia.⁶⁰

A piece of information about this region is known from the Early Middle Ages, the year 536, when the Ostrogothic army retreated to Burnum after they had been defeated in the battle at Scardona.⁶¹ In this period construction of the big drystone wall made no sense as the control of Knin which took over the crucial role in the surveillance of the wider area from the period of Late Antiquity, enabled control of approach to Bukovica and Ravni Kotari.⁶² Besides, the closest late antique fort was situated on the position Čuker in Mokro Polje, about 2 km east of the remains of the big drystone wall.⁶³

I believe that on the basis of all available information building of the big drystone wall in the east of Bukovica can be best explained if it is set in the time of the Liburnian-Delmatean i.e. Roman-Delmatean conflicts. Almost all authors agree that the east of Bukovica was the peripheral part of the original Liburnian territory in which its communities had borders with neighbouring peoples. Region on the left bank of the Krka River is traditionally ascribed to the Delmatae though it is more likely that the communities akin to the Delmatae had inhabited it prior to their expansion.⁶⁴ Region

⁵⁹ Dvije najbliže srednjovjekovne utvrde nalaze se na području istočno od ostataka velikog suhozida (Sl. 17). Keglevića gradina, srednjovjekovno sjedište istoimene plemićke obitelji, čija je postojbina bila na području Ervenika i Mokrog Polja, nalazi se na desnoj strani rijeke Zrmanje, udaljena je 2 km sjeveroistočno od velikog suhozida u Mokrom Polju (K. REGAN 2012: 1–34). Malo poznata utvrda *Cudato*, prvi put prikazana na zemljovidu Matea Pagana iz prve polovice 16. st., nalazi se na klisturi iznad kanjona Krke, oko 0,5 km istočno od završetka suhozida u Radučiću (S. GUNJAČA 1960: 277).

⁶⁰ U to je vrijeme suhozid već zasigurno bio porušen i nije smatran elementom u mogućoj obrani ili zaštiti neosvojenog područja. Na to upućuje činjenica što ga ne nalazimo na novovjekovnim zemljovidima i katastrima koji često bilježe različite obrambene strukture.

⁶¹ S. ANTOLJAK 1991: 146.

⁶² M. ZANINOVIĆ 1990: 39; S. ČAČE 2003: 175.

⁶³ V. DELONGA 1984: 277.

⁶⁴ Iznimka je jedino zajednica Burnista sa središtem na Gradini u Puljanima. Većina autora smatra da je to bila jedina liburnska zajednica sa znatnijim teritorijem na lijevoj strani Krke.

⁵⁹ Two closest medieval forts are situated east of the remains of the big drystone wall (Fig. 17). Keglevića gradina, medieval center of the homonymous aristocratic family whose homeland was in the region of Ervenik and Mokro Polje, is situated on the right bank of the Zrmanja river, 2 km north-east of the big drystone wall in Mokro Polje (K. REGAN 2012: 1–34). Little known fort *Cudato*, represented for the first time on the map by Mateo Pagano from the first half of the 16th century, is located on the gorge above the Krka canyon, about 0.5 km east of the end of the drystone wall in Radučić (S. GUNJAČA 1960: 277).

⁶⁰ In this period the drystone wall was definitely destroyed and it was irrelevant in possible defence or protection of the unconquered area. This is indicated by the fact that it cannot be found on modern period maps and cadastres that often register different defensive structures.

⁶¹ S. ANTOLJAK 1991: 146.

⁶² M. ZANINOVIĆ 1990: 39; S. ČAČE 2003: 175.

⁶³ V. DELONGA 1984: 277.

⁶⁴ The only exception is the community of Burnistae, with the center in Gradina in Puljani. Most authors believe that it was the only Liburnian community with a more considerable territory on the left bank of Krka.

padati narodu Ditiona.⁶⁵ Iako su povijesni podatci oskudni, a arheološka istraživanja nedostatna, čini se posve izglednim da je krajem starog vijeka šire kninsko područje bilo tromeda ovih triju naroda Ilirika.

Matični liburnski teritorij, koji uključuje područje Ravnih kotara i Bukovice, može se promatrati kao izdvojena geografska cjelina koja je sa zapada i juga zaštićena morem, s istoka kanjonom rijeke Krke i sa sjevera masivom Velebita. Jedino područje na kojemu nema ovih prirodnih barijera je međuričje Zrmanje i Krke, koje je na istočnom rubu Bukovice široko od 8 do 10 km (Sl. 1). To je prirodna komunikacija kojom se iz smjera Knina ulazi u šire zadarsko zaleđe, a koristile su je prometnice u svim povijesnim razdobljima. Osim toga, taj je prostor u ratnim okolnostima omogućavao lakši nadzor i kontrolu te relativno lako organiziranje obrane od mogućih napada s istoka. Ta je geografska pogodnost morala biti posebno važna u starijim razdobljima, a osim postojanja velikog suhozida između Velebita i Krke, potvrđena je i odabirom položajâ na kojima su izgrađeni rimski vojni kasteli i legijski kastrum u Burnumu.⁶⁶ Mogućnost uspostave lakše kontrole i nadzora nad ovim prostorom nije bila zanemariva ni u novijim razdobljima, kao što su na primjer vrijeme neposredno nakon protjerivanja Osmanlija⁶⁷ ili Drugi svjetski rat.⁶⁸

⁶⁵ I. BOJANOVSKI 1988: 262–263; S. ČAČE 1989: 88.

⁶⁶ Nije nevažno napomenuti da je legijski kastrum izgrađen na mjestu najmanje udaljenosti između Krke i Zrmanje (oko 7,8 km), što ne znači da je to bio glavni razlog za odabir lokacije. Uz njegovu jugozapadnu stranu najvjerojatnije je postojao manji, pomoćni vojni tabor, izgrađen od drvenih palisada i zemljanih nasipa. Jedan je kastel bio izgrađen nekoliko stotina metara istočno od kastruma. Drugi, nedavno otkriveni kastel nalazio se oko 2 km istočno od kastruma, odnosno 300 m zapadno od ostataka velikog suhozida u Radučiću.

⁶⁷ Iz 1670. god. potječe dokument u kojemu mletački providur Antonio Barbaro naređuje knezu Frani Posedarskom da povede četiri čete i postavi straže u Erveniku, Mokrom Polju, Šupljoj crkvi (Burnum) i Roškom slapu te na taj način osigura područja koja su nedavno oslobođena od osmanlijske vlasti: B. DESNICA 1950: 145–146.

⁶⁸ Područje između Zrmanje i Krke, na istočnom rubu Bukovice, bilo je granica talijanske provincije sa sjedištem u Zadru od 1941. do 1943. god. Specifične geografske karakteristike ovog prostora korištene su prilikom razgraničenja, vojnih djelovanja i kontrole područja. O tome imamo materijalne ostatke, kao što su vojni zakloni ugrađeni u ostatke suhozida u Erveniku, Mokrom Polju i Radučiću, ili pisane podatke, kao što je izvješće o vojnoj akciji od 3. lipnja 1942. god.: „Kada je došao njihov red, trupe kr. vojske u službi pograničnog garnizona, načinile su prepreku

along the Butišnica River and upper course of Zrmanja may have belonged to the people of Ditiones.⁶⁵ Although the historical data are meager and archaeological research insufficient, it seems likely that the wider Knin region was a tri-border area of these three peoples from Illyricum by the end of Antiquity.

The original Liburnian territory that includes the regions of Ravni Kotari and Bukovica can be observed as a separate whole protected by sea on the western and southern side, with canyon of the Krka River in the east and the Velebit massif in the north. The only area without these natural barriers is the interfluvium of Zrmanja and Krka that spreads from 8 to 10 km in the eastern periphery of Bukovica (Fig. 1). This is natural communication area used to approach wider Zadar hinterland from the direction of Knin, and the roads passed through it in all historical periods. Furthermore, this region in the war circumstances enabled easier surveillance and control as well as relatively easy defense organization from possible attacks from the east. This geographical advantage must have been particularly important in the earlier periods, and, in addition to existence of the big drystone wall between Velebit and Krka, it is confirmed by selection of positions of Roman military castella and legionary castrum at Burnum.⁶⁶ The possibility of establishing easier control and surveillance over this region was important in more recent periods, such as the period shortly after the expulsion of the Ottomans⁶⁷ or the Second World War.⁶⁸

⁶⁵ I. BOJANOVSKI 1988: 262–263; S. ČAČE 1989: 88.

⁶⁶ It is worth mentioning that the legionary castrum was built at the place of smallest distance between Krka and Zrmanja (about 7.8 km), which does not mean that this was the main reason the location was selected. A smaller, auxiliary military camp built of wooden palisades and earth banks was probably located next to its south-western side. One *castellum* was built a few hundred meters east of the castrum. The other, recently discovered *castellum* was located about 2 km east of the castrum, i.e. 300 m west of the remains of the big drystone wall in Radučić.

⁶⁷ There is a document from the year 1670 in which the Venetian *providur* Antonio Barbaro ordered duke Frane Posedarski to take four troops and set guard in Ervenik, Mokro Polje, Šuplja crkva (Burnum) and Roški slap to ensure in that way the regions recently liberated from the Ottoman rule (B. DESNICA 1950: 145–146).

⁶⁸ The region between Zrmanja and Krka on the eastern periphery of Bukovica was the boundary of the Italian province with center in Zadar from 1941 to 1943. Specific geographic characteristics of this region were used in demarcation, military actions and control of the regions. We have material remains testifying therein such

Rimski su povijesni izvori zabilježili početak delmatske ekspanzije u drugoj polovini 2. st. pr. Kr., kada su oni iskoristili slabljenje ilirske države i nametnuli svoju vlast slabijim susjedima. Nije isključeno da su već tada zauzeli područje do rijeke Krke i zaprijetili liburnskom teritoriju, iako je puno izglednije da se to dogodilo tijekom 1. st. pr. Kr.⁶⁹ Povijesni izvori nisu zabilježili nijedan delmatski napad na matični liburnski teritorij, već samo njihovo otimanje Promone, koja se nalazi na lijevoj strani rijeke Krke.⁷⁰ S. Čače smatra da je to bio delmatski grad koji su Rimljani preoteli i predali na upravu Liburnima, što se moglo dogoditi tijekom vojnog pohoda Gaja Kaskonija 78. – 76. god. pr. Kr.⁷¹ No, oni je očito nisu mogli dugo zadržati pod svojom kontrolom jer je poznato da su je Delmati preotimali 51./50. i 34. god. pr. Kr. Sasvim je izvjesno da su Delmati i njihovi saveznici, zauzimajući Promonu, mogli izbiti na samu rijeku Krku, čime bi postali stvarna prijetnja matičnom liburnskom području, ako ne osvajanjem teritorija, onda svakako povremenim pljačkaškim pohodima.

Za sada ne postoje pisani povijesni izvori i arheološki nalazi koji bi bili pouzdan dokaz da je došlo do delmatskih pohoda na područje preko rijeke Krke. Rimski pisani izvori rijetko bilježe sukobe u kojima ne sudjeluje njihova vojska, a arheološki lokaliteti na ovom području gotovo uopće nisu sustavno istraživani. Čak ni postojanje velikog suhozida ne možemo smatrati čvrstim arheološkim dokazom delmatskih napada jer je on mogao biti izgrađen samo iz preventivnih razloga. Rijetki autori koji su se dotaknuli ove teme uglavnom sumnjaju u mogućnost da su delmatski napadi mogli ugroziti područje na desnoj strani Krke. S. Bilić-Dujmušić ističe dva bitna preduvjeta koja je trebalo svladati da bi se mogli poduzeti pljačkaški pohodi na područje Liburnije. Prvi je zauzimanje riječnih prijelaza

na liniji Žegar – Ervenik – Mokro Polje i Radučić da bi spriječile bjekstvo komunističkih bandi na hrvatski teritorij pod pritiskom raščičavanja crnokošuljaša“: *Zbornik NOR* 1954: 518.

⁶⁹ V. kod: S. ČAČE 2013: 25.

⁷⁰ Kasnija onomastička grada dokazuje da je to područje spadalo u delmatski imenski krug, što bi značilo da Promona izvorno nije bila liburnski grad, već je dospjela pod njihovu političku kontrolu: S. ČAČE 1989: 87; S. ČAČE 2013: 22.

⁷¹ S. ČAČE 1989: 87.

Roman historical sources have recorded the beginning of the Delmatean expansion in the second half of the 2nd century BC when they used the decline of the Illyrian state and imposed their power to weaker neighbors. It is possible that they occupied the area all the way to the Krka River and threatened the Liburnian territory though it is more likely that it happened during the 1st century BC.⁶⁹ Historical sources recorded no Delmatean attacks on the original Liburnian territory but only their seizing of Promona, situated on the left bank of Krka.⁷⁰ S. Čače believes that it was a Delmatean city seized by the Romans and given to the Liburnians to govern it, which may have happened during a military mission of Gaius Cosconius in 78-76 BC.⁷¹ However they evidently could not keep it for long as it is known that the Delmatae reconquered it in 51/50 and 34 BC. It is certain that the Delmatae and their allies could have come to the Krka River when they were seizing Promona, becoming in that way an actual threat to the original Liburnian territory, if not by territorial conquest, then definitely by occasional plundering raids.

So far there have been no historical sources or archaeological finds that would be a reliable confirmation that there were Delmatean expeditions to the area over the Krka River. Roman written sources rarely record conflicts that do not involve their army, and almost none of the archaeological sites in this region have been systematically explored. Even the existence of the big drystone wall cannot be considered as the firm archaeological evidence of the Delmatean raids because it could have been built only preventively. Scarce authors who dealt with this theme mostly doubt that the Delmatean raids could have jeopardized the region on the right bank of Krka. S. Bilić-Dujmušić stresses two

as military shelters incorporated in the remains of the drystone wall in Ervenik, Mokro Polje and Radučić, or written information, such as the report on military action of June 3, 1942: „When it was their turn, troops of the royal army in service of border garrison made a barrier on the line Žegar — Ervenik — Mokro Polje and Radučić to prevent escape of communist gangs to Croatian territory under pressure of crnokošuljaši (‘blackshirts’)“. (*Zbornik NOR* 1954: 518).

⁶⁹ See in S. ČAČE 2013: 25.

⁷⁰ Later onomastic material testifies to the fact that this region belonged to the Delmatean naming circle meaning that Promona originally was not a Liburnian city but it got under their political control (S. ČAČE 1989: 87; S. ČAČE 2013: 22).

⁷¹ S. ČAČE 1989: 87.

na Krki, a drugi probijanje guste mreže jakih liburnskih gradinskih utvrđenja.⁷² S. Čače na jednom mjestu ističe da za vrijeme građanskog rata Delmati nisu mogli ili nisu željeli probiti značajnu barijeru liburnskih gradina uzduž granice.⁷³ Na drugom mjestu ponovno ističe brojna liburnska utvrđenja na području izloženom delmatskom napadu, koja su u slučaju veće opasnosti omogućavala učinkovitu obranu.⁷⁴

Iako je neosporno postojanje brojnih gradinskih utvrđenja na ovom području, upitno je jesu li ona mogla odvratiti ili zaustaviti delmatske pljačkaške pohode na liburnski teritorij. Ako su se Delmati i njihovi saveznici (Ditioni?) grupirali na području Knina, njihov bi napad zasigurno došao preko područja između Zrmanje i Krke jer u tom slučaju ne bi trebalo svladavati riječne prijelaze na srednjem toku Krke za koje je izgledno da su ih kontrolirali Liburni. Osim toga, ako na tom području nisu bile stacionirane značajnije vojne snage, za očekivati je da bi se lokalno stanovništvo razbježalo ili zatvorilo na dobro utvrđenim gradinama, a neprijatelj bi mogao nesmetano zalaziti u unutrašnjost liburnskog teritorija te se, izbjegavajući eventualne zasede, mogao vratiti s opljačkanim plijenom, a da mu se pri tome nitko ozbiljnije ne suprotstavi. Očito je da za nadzor i kontrolu graničnog područja nije bilo dovoljno postojanje gradinskih utvrđenja, već je bila neophodna izgradnja velikog suhozida kojim je u potpunosti pregrađen prostor između Velebita i Krke.

Smatram da se na osnovi svega navedenog izgradnja velikog suhozida na istoku Bukovice može okvirno datirati u 2. ili 1. st. pr. Kr., s time da je puno izglednije da se to dogodilo u razdoblju od 51./50. god. pr. Kr. do 9. god. po Kr. U razdoblju poslije 51./50. god. pr. Kr., kada su Delmati prvi put protjerali Liburne iz Promone, i nakon što je propao njihov pokušaj da je povrate uz pomoć rimskih vojnih jedinica, očito su se promijenili odnosi snaga i smanjile liburnske ambicije. Za očekivati da je u idućim godinama, posebno za vrijeme trajanja rimskog građanskog rata, prioritet postao obrana matičnog liburnskog teritorija koji se našao

important preconditions that had to be fulfilled to organize plundering raids to the Liburnia region. The first one is capturing river crossings on Krka, and the other is penetrating the dense network of strong Liburnian hillfort.⁷² S. Čače once stated that in the time of the civil war the Delmatae could not or did not want to penetrate an important barrier of the Liburnian hillforts along the border.⁷³ On another occasion he stressed once more the importance of many Liburnian fortifications in the area exposed to the Delmatean attack, which enabled efficient defense in case of greater danger.⁷⁴

Although presence of many hillfort settlements in this region is indisputable, the question is if they could prevent or stop Delmatean plundering raids on the Liburnian territory. If the Delmatae and their allies (Ditiones?) did group in the Knin region, their attack would definitely have been organized over an area between Zrmanja and Krka, because that would save them from passing river crossings in the middle course of the Krka River, which were most likely controlled by the Liburnians. Furthermore if considerable army forces were not stationed in this region, it would be reasonable to expect that the local population would run away close to well-fortified hillforts, and the enemy could freely enter the interior of the Liburnian territory and come back with booty without any serious resistance, escaping possible ambush. It is evident that the existence of hillfort fortifications was not enough for surveillance and control of the border area, but it was necessary to build a big drystone wall for complete division of the area between Velebit and Krka.

I believe that on the basis of all the aforementioned the construction of the big drystone wall in the east of Bukovica can be broadly dated to the 2nd or 1st century BC, more probably in the period from 51/50 BC to 9 AD. In the period after 51/50 BC when the Delmatae drove the Liburnians away from Promona, and after their attempt to come back with Roman help did not succeed, it is evident that the balance of power changed and Liburnian ambitions were lowered. It is expectable that in the subsequ-

⁷² S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2004: 50; S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2013: 466.

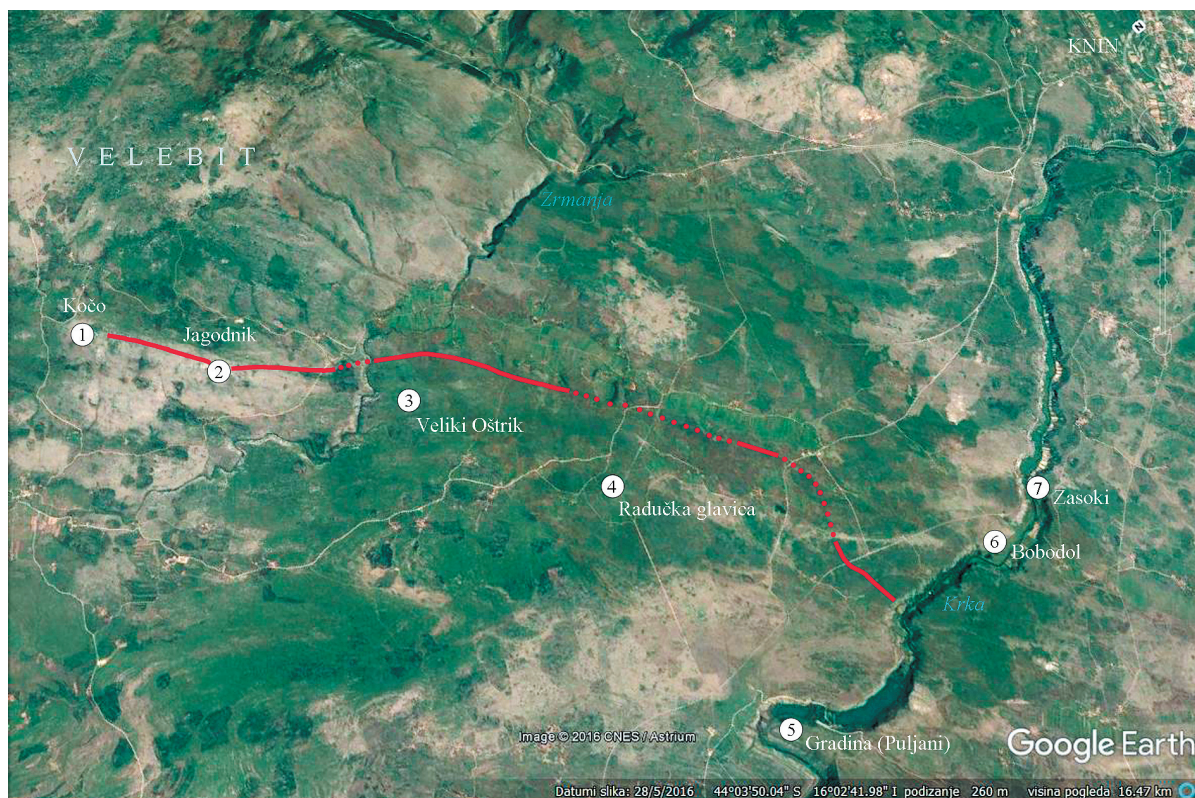
⁷³ S. ČAČE 2006: 71–72.

⁷⁴ S. ČAČE 2015: 14–15.

⁷² S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2004: 50; S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2013: 466.

⁷³ S. ČAČE 2006: 71–72.

⁷⁴ S. ČAČE 2015: 14–15.

SLIKA 20. Položaj suhozida i važnih liburnskih strateških lokaliteta (izvor Google Earth; označio Š. Vrkić)
FIGURE 20. Locations of the drystone wall and important strategic Liburnian sites (source Google Earth; marked by Š. Vrkić)

na dohvat pohodima Delmata i njihovih saveznika. Koliko su ti napadi bili izgledni najbolje svjedoči Apijanova vijest da Delmati deset godina nisu ispuštali oružje iz ruku. Osim unosne pljačke, njih je mogla motivirati i želja za osvetom Liburnima koji su sudjelovali u rimskim vojnim operacijama na delmatskom području.

Liburni su, najvjerojatnije, uz pomoć ili poticaj svojih rimskih saveznika organizirali sustav obrane i nadzor graničnog područja. Posve je izgledno da izgradnja velikog suhozida nije bila jedini građevinski poduhvat koji je poduzet u svrhu zaštite liburnskog teritorija. Ostali građevinski zahvati mogli su se odnositi na dodatno utvrđivanje gradina, kao što su Gradina u Puljanima i Kočo u Erveniku, koje imaju neuobičajeno masivne bedeme na istočnoj strani, ali i uređenje manjih utvrda i promatračnica koje su korištene za nadzor graničnog područja i signalizaciju. Takvi su se objekti ponajprije mogli nalaziti na dominantnim položajima uz zapadnu stranu velikog suhozida, od kojih su najistaknutiji lokaliteti Jagodnik u Erveniku, Veliki Oštrik i Radučka glavica u Mokrom Polju, ili na pogodnim položajima iznad riječnih prijelaza kao što su gradine Zasoki

ent years particularly during the Roman civil war, defense of the original Liburnian territory became a priority as it was within reach of the expeditions of the Delmatae and their allies. A quote from Appian that the Delmatae did not set aside their weapons for ten years testifies to the fact that these attacks were more than likely. Except for lucrative plunder, they could be motivated by a wish to get even with the Liburnians who participated in the Roman military operations in the Delmataan area.

Most probably the Liburnians organized a system of surveillance and control of the border area with help or encouragement of their Roman allies. It is very likely that building of the big drystone wall was not the only construction work undertaken with an aim of protection of the Liburnian territory. Other such actions could relate to additional reinforcement of the hillforts such as Gradina in Puljani and Kočo in Ervenik, that have unusually massive walls on the eastern side, and also organizing small forts and observation posts used for surveillance of the border area and signalization. Such objects could be located on dominant positions along the western side of the big drystone wall such as the sites Jagodnik in Ervenik, Veliki Oštrik

i Bobodol (Sl. 20).

Na kraju treba istaknuti da otkriće velikog suhozida ide u prilog nekim već ranije iznesenim tezama kao što je pretpostavka da je granični liburnsko-delmatski prostor bio opustošen u ratnim pohodima. Čače pretpostavlja da je za vrijeme dugotrajnih borbi prestala postojati najmanje jedna liburnska općina između Zrmanje i Krke, što objašnjava kasnije uključivanje ovog područja u vojni teritorij pod upravom legijskog tabora u Burnumu.⁷⁵ Neki autori smatraju da su ovdje vođeni ograničeni sukobi između lokalnih zajednica,⁷⁶ što ne isključuje mogućnost da je došlo do uništavanja naselja i povlačenja stanovništva na područje zapadno od suhozida, možda i dublje u unutrašnjost liburnskog teritorija. Za to su najsnažnije indicije gašenje važnog liburnskog naselja Đurina gromila u Mokrom Polju, za koje se pretpostavlja da je napušteno u 1. st. pr. Kr.⁷⁷ Borbe su na ovom području zasigurno vođene i za vrijeme Batonova ustanka od 6. do 9. god. po Kr., kada su Delmati i drugi ustanici mogli zauzeti liburnske utvrde uz rijeku Krku, posebno Burnum (Gradinu u Puljanima), koji Plinije Stariji navodi među utverdama proslavljenima u bojevima.

7. ZAKLJUČAK

Namjera je ovog rada prvenstveno detaljna obrada i prezentacija ostataka neobične suhozidne strukture te rasprava o njezinu užem geografskom i arheološkom kontekstu. Izneseni zaključci svakako nemaju karakter konačnih interpretacija koje će možda biti moguće donijeti tek ako se provedu opsežnija arheološka istraživanja. Ipak, na osnovi poznatih povijesnih podataka i onih prikupljenih terenskim istraživanjima odlučio sam se nalaz interpretirati kao ostatak vojno-obrambene strukture i smjestiti ga u točno određeni povijesni kontekst. Pri tome je najznačajnija bila činjenica što su prilikom izgradnje iskorištene sve topografske karakteristike prostora, koje upućuju na vojno-obrambeni karakter suhozida,

and Radučka glavica in Mokro Polje, or on suitable positions above the river crossings such as the hillforts Zasoki and Bobodol (Fig. 20).

Finally we need to emphasize that the discovery of the big drystone wall supports some previous theses such as the assumption that the border area between the Liburnians and Delmatae was ravaged in war missions. Čače assumes that at least one Liburnian municipality between Zrmanja and Krka had to exist during the lengthy battles which would explain later inclusion of this area in the military territory governed by the legionary camp in Burnum.⁷⁵ Some authors believe that this was the place of conflicts of limited scope between the local communities.⁷⁶ Still this does not rule out the possibility that the settlements were destroyed and population had to retreat to the area west of the wall, perhaps even deeper into the interior of the Liburnian territory. The strongest indications therein are the extinction of the important Liburnian settlement Đurina gromila in Mokro Polje, which is assumed to be abandoned in the 1st century BC.⁷⁷ There were battles in this region definitely during Bato's rebellion from 6 AD to 9 AD when the Delmatae and other rebels could have taken the Liburnian forts along the Krka River, particularly Burnum (Gradina in Puljani), mentioned by Pliny the Elder among the forts celebrated in battles.

7. CONCLUSION

The primary intention of this work was detailed analysis and presentation of the remains of the unusual drystone wall structure, as well as discussion of its precise geographical and archaeological context. Presented conclusions definitely do not have character of final interpretations that might be possible only after comprehensive archaeological research. However on the basis of historical information and data collected in the field surveys I have decided to interpret the find as the remains of the military-defensive structure and to set it into precisely defined historical context. In that regard

⁷⁵ S. ČAČE 1989: 79; S. ČAČE 2013: 35.

⁷⁶ D. DŽINO – A. DOMIĆ-KUNIĆ 2013: 145.

⁷⁷ S. ČAČE 2013: 33.

⁷⁵ S. ČAČE 1989: 79; S. ČAČE 2013: 35.

⁷⁶ D. DŽINO – A. DOMIĆ-KUNIĆ 2013: 145.

⁷⁷ S. ČAČE 2013: 33.

a umanjuje se mogućnost da se radi o ostatcima teritorijalnog razgraničenja iz nekog povijesnog ili prapovijesnog razdoblja. Uz to, položaji na kojima je suhozid izgrađen nedvojbeno upućuju da ga je izgradila strana koja je u tom trenutku zapo- sjedala područje na zapadu.

Smatram da se na osnovi svih poznatih arheoloških, povijesnih i geografskih podataka ostatci velikog suhozida mogu najbolje objasniti ako se smjeste u vrijeme liburnsko-delmatskih, odnosno rimsko-delmatskih sukoba. Pri tome je najizglednije da je suhozid izgrađen u razdoblju od 50. god. pr. Kr. do 9. god. po Kr., u sklopu organiziranja sustava obrane liburnskog teritorija, odnosno uspostave kontrole nad graničnim područjem i sprječavanja mogućih napada s istoka, iz pravca Knina. Na tom su se području mogli grupirati Delmati i njihovi saveznici (Ditioni?), nakon čega su, bez svladavanja riječnih prijelaza na rijeci Krki, mogli napadati liburnski teritorij, pri čemu je pljačka mogla biti glavni motiv napada.

Za sada postoje samo indicije da su se na tom području događali značajni sukobi koji su doveli do uništavanja nekih naselja i raseljavanja liburnskog stanovništva, na što upućuje kasnije uključivanje ovog područja u legijski teritorij. Površinski arheološki nalazi ukazuju da je važno liburnsko naselje na gradini Đurina gromila u Mokrom Polju napušteno tijekom 1. st. pr. Kr. Postojanje vojnih sukoba na liburnskom graničnom području potvrđuje navod Plinija Starijeg da je Burnum (Gradina u Puljanima) utvrda proslavljena u bojama.

Izgradnja velike suhozidne konstrukcije je zasigurno imala jak politički i psihički učinak na ugroženo liburnsko stanovništvo, kojemu je pružen osjećaj zaštite i sigurnosti, ali i na same neprijatelje, koje je trebalo spriječiti ili odvratiti od napada na liburnsko područje. To je mogla biti samo jedna od poduzetih mjera u organizaciji sustava obrane u koji je moglo biti uključeno dodatno utvrđivanje nekih gradina, uređenje manjih utvrda i promatračnica, što nije moguće dokazati bez provođenja opsežnih arheoloških istraživanja.

Uspostavom stalnog rimskog vojnog uporišta u Burnumu, na istoku je Bukovice zadržana linija

the most important fact was that all topographic characteristics of the area were exploited in the building process indicating to military-defensive character of the drystone wall, and reducing the possibility that these were the remains of territorial demarcation from some historic or prehistoric period. Furthermore, the positions on which the drystone wall was built indicate without any doubt that it was built by a party that occupied the territory in the west at the time.

On the basis of all relevant archaeological, historical and geographical data I believe that the remains of the big drystone wall can be best explained if they are set into the time of the Liburnian-Delmatean or Roman-Delmatean conflicts. In that regard it is most likely that the drystone wall was built in the period from the year 50 BC to 9 AD, within organization of the system of defense of the Liburnian territory i.e. in an attempt to establish control over the border area and prevent possible attacks from the east, from the direction of Knin. In this region the Delmatae and their allies (Ditiones?) could group and attack the Liburnian territory without passing over river crossings on the Krka River, and plundering might have been the main motive of attacks.

So far there have been only indications that important conflicts had happened in this region leading to the devastation of some settlements and scattering of the Liburnian population as indicated by later inclusion of this area into legionary territory. Archaeological surface finds indicate that an important Liburnian settlement on Đurina gromila hillfort in Mokro Polje was deserted in the 1st century BC. Existence of military conflicts in the Liburnian border area is confirmed by a quote from Pliny the Elder stating that Burnum (Gradina in Puljani) was a fort celebrated in battles.

Construction of the big drystone wall structure definitely had strong political and psychological effect on threatened Liburnian population who were given the feeling of protection and safety, but it also affected the enemies, supposedly preventing or diverting attacks on the Liburnian territory. This could be one of measures in organization of the defense system encompassing also the reinforcement of some hillforts and building of smaller forts and

obrane, a veliki suhozid, s nizom gradinskih utvrđenja uz njegovu zapadnu stranu, mogao je izgubiti na važnosti tek nakon gašenja Batonova ustanka 9. god. po Kr., nakon kojega su uspostavljeni i drugi rimski vojni položaji, podalje od liburnsko-delmatskog graničnog područja.

observation posts, although that cannot be confirmed without extensive archaeological research.

When permanent military base was established at Burnum, line of defence was retained in the east of Bukovica, and the big drystone wall with a series of hillfort along its western side could have lost importance only after crushing Bato's rebellion in AD 9 when other Roman military positions were set up, at some distance from the Liburnian-Delmatean border area.

BIBLIOGRAFIJA /
BIBLIOGRAPHY

- J. ALAČEVIĆ, 1880 – Josip Alačević, Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, III/5-6, Split, 1880, 72–74, 88–90.
- S. ANTOLJAK, 1991 – Stjepan Antoljak, Bukovica u srednjem vijeku, *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 30(17), Zadar, 1991, 143–158.
- Š. BATOVIĆ, 1977 – Šime Batović, Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens, *Centar za balkanološka ispitivanja*, XV(13), Sarajevo, 1977, 201–225.
- S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2004 – Siniša Bilić-Dujmušić, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34.-33. god. pr. Kr.*, doktorska disertacija (rukopis), Sveučilište u Zadru, Zadar, 2004.
- S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2013 – Siniša Bilić-Dujmušić, Vojno-strateški položaj Delmata, *Diadora*, 26-27, Zadar, 2013, 457–476.
- I. BOJANOVSKI, 1974 – Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo, 1974.
- I. BOJANOVSKI, 1988 – Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988.
- I. BORZIĆ, 2007 – Igor Borzić, Geografski položaj Burnuma na razmeđu liburnskog i delmatskog područja, *Simpozij Rijeka Krka i Nacionalni park Krka. Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak*, Šibenik, 2007, 163–179.
- J. BRITVIĆ, 1965 – Josip Britvić, Neka topografsko-povijesna pitanja s teritorije Delmata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXV-LXVII, Split, 1963-1965, 27–37.
- W. BUTTLER, 1933 – Werner Buttler, Burgwälle in Norddalmatien, *Bericht der Römisch-germanischen Kommission*, 21, Frankfurt am Main, 1931 (1933), 183–198.
- N. CAMBI et al., 2007 – Nenad Cambi – Miroslav Glavičić – Dražen Maršić – Željko Miletić – Joško Zaninović, *Rimska vojska u Burnumu, Rimska vojska u Burnumu / L'esercito romano a Burnum*, Drniš – Zadar – Šibenik, 2007, 6-35.
- J. CHAPMAN – R. SHIEL – Š. BATOVIĆ, 1996 – John Chapman – Robert Shiel – Šime Batović, *The Changing Face of Dalmatia: Archaeological and Ecological Studies in a Mediterranean Landscape*, London, 1996.
- S. ČAČE, 1985 – Slobodan Čače, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, doktorska disertacija (rukopis), Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 1985.
- S. ČAČE, 1989 – Slobodan Čače, Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i rimsko doba, *Diadora*, 11, Zadar, 1989, 59–91.
- S. ČAČE, 1993 – Slobodan Čače, Prilozi povijesti Liburnije u 1. stoljeću prije Krista, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 35, Zadar, 1993, 1–35.
- S. ČAČE, 2003 – Slobodan Čače, Tri priloga o kninskom području u antici, *Zbornik Stjepanu Antoljaku u čast*, ur. J. Kolanović, Knin, 2003, 171–184.
- S. ČAČE, 2006 – Slobodan Čače, South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, *Les routes de l'Adriatique antique: géographie et économie = Putovi antičkog Jadrana: geografija i gospodarstvo*, eds. S. Čače – A. Kurilić – F. Tassaux, Bordeaux – Zadar, 2006, 65–79.
- S. ČAČE, 2013 – Slobodan Čače, Secus flumen Titium: o razgraničenjima i promjenama oko rijeke Krke prije i na početku principata, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 1, Zadar 2012 (2013), 17–37.
- S. ČAČE, 2015 – Slobodan Čače, Napomene o odnosima među liburnskim zajednicama, *Asseria*, 11, Zadar, 2013 (2015), 11–50.
- M. ČELHAR, 2014 – Martina Čelhar, *Naselja južne Liburnije u željezno doba*, doktorska disertacija (rukopis), Sveučilište u Zadru, Zadar, 2014.
- V. DELONGA, 1984 – Vedrana Delonga, Prilog arheološkoj topografiji Mokrog Polja kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, 14, Split, 1984, 259–283.
- B. DESNICA, 1950 – Boško Desnica, *Historija kotarskih uskoka I*, Beograd, 1950.
- D. DŽINO, A. DOMIĆ-KUNIĆ, 2013 – Danijel Džino, Alka Domić-Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarativ*, Zagreb, 2013.
- I. GLAVAŠ, Ž. MILETIĆ, 2013 – Ivo Glavaš, Željko Miletić, Rimske ceste od Burnuma do Hadre, *Diadora*, 26-27, Zadar, 2013, 537–560.

- S. GUNJAČA, 1960 – Stjepan Gunjača, Trogodišnji rad Muzeja Hrvatskih arheoloških spomenika (1955., 1956-1957.), *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 7, Split, 1960, 267–281.
- V. KLAJČ, 1917 – Vjekoslav Klaić, *Acta Kegljeviciana, annorum 1322.-1527.*, Zagreb, 1917.
- B. ILAKOVAC, 1980 – Boris Ilakovac, Razvoj ceste Stara Straža – Radučić u odnosu na trasu akvedukta Plavno Polje – Burnum, *Putevi i komunikacije u antici* (Peć, 1978), *Materijali*, XVII, Beograd, 1980, 109–122.
- B. ILAKOVAC, 1982 – Boris Ilakovac, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb, 1982.
- M. ILKIĆ, M. REBIĆ, 2014 – Mato Ilkić, Markica Rebić, Noviji nalazi predcarskog novca iz Japodije i južne Liburnije, *INCC 2013: zbornik radova 7. međunarodnog numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj*, Opatija, 2013, 94–104.
- L. MARUN, 1998 – Luj Marun, *Starinarski dnevnik* (prepisala i za tisak priredila Maja Petrincec), Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1998.
- Ž. MILETIĆ, 2010 – Željko Miletić, Burnum – vojničko središte provincije Dalmacije, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, ur. I. Radman Livaja, Zagreb, 2010, 113–141.
- D. PERIŠA, 2008 – Darko Periša, Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?, *Archaeologia Adriatica*, 2/2, Zadar, 2008, 507–517.
- I. PETRICIOLI, 1969 – Ivo Petricioli, Zoranićeve deželje na jednoj suvremenoj karti, *Zadarska revija*, 5, Zadar, 1969, 523–529.
- G. URLIĆ-IVANOVIĆ, 1890 – Grgur Urlić-Ivanović, Starine u Radučiću (u Kninskoj Županiji), *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XIII, Split, 1890, 67–70, 86–90.
- Š. VRKIĆ, 2015 – Šime Vrkić, Novi nalaz rimskog međašnog zida u Golubiću kod Obrovca, *Archaeologia Adriatica*, 8, Zadar, 2014 (2015), 101–122.
- Š. VRKIĆ, 2017 – Šime Vrkić, Prilog arheološkoj topografiji sela Radučić kod Knina, *Diadora*, 31, Zadar, 2017 (u tisku).
- M. ZANINOVIĆ, 1968 – Marin Zaninović, Burnum, castellum - municipium, *Diadora*, 4, Zadar, 1968, 119–129.
- M. ZANINOVIĆ, 1985 – Marin Zaninović, *Prata legionis* u Kosovom polju kraj Knina s osvrtom na teritorij Tilurija, *Opuscula archaeologica*, 10, Zagreb, 1985, 63–79.
- M. ZANINOVIĆ, 1992 – Marin Zaninović, Od Ninije do Promone, *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*. Znanstveni skup - Knin, 13-15. X.1987., Izdanja HAD-a 15, Zagreb, 1992, 33–40.
- Zbornik NOR 1954 – Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda*, Tom V / Knjiga 5, Borbe u Hrvatskoj 1942. god., Beograd, 1954.
- <http://www.raducic.com/Homepage.html> (30. 6. 2015.)

